

לקנות ווהלין

דריטער וואלינער וועלט־צוזאַמענפאַר
הוראת השואה בעולם הנוצרי
מפרשיות האוטונומיה היהודית בוהלין
הישרדות הודות לגורל העיוור
הרהורים נוגים על שכחת העבר
יהדות בריה"מ: חששות ותקווה
קהילות ווהלין: קליבן, ינושפול
חורבן קהילות שני: קובל, קוריץ
מחנות שבויים בוהלין ובגרמניה
עצרת את המגפה, מיידעלע
שירים וספורי שואה * פולקלור
כותל קהילות ווהלין ב"בקעה"

IN THE FAMILY CAMP

- מפנקס } מי יורה את השואה בעולם הנוצרי, 3
העורך: } פסל בוינה, 5
וואלינער מחשבות, 5
- בכנס השלישי של יהודי ווהלין, יעקב אלבירט, 7
מיון הארציקסטן יישר-כוח, אַננאָ פראַנקפורט, 9
בכנס השלישי, אברהם מוריק, 10
"דאָרטן"-"דאָ", אַ בריוו, זהבה גאָלדמאן-ריס, 10
הרהורים נוגים, גד רוזנבלט, 11
פרקים בהיסטוריה של יהודי ווהלין:
מז'יריץ' נגד אוסטראה, ד"ר שמואל ספקטור, 13
לקראת 50 להסכם ריבנטרופ-מולוטוב, יהודה מרין, 15
מאבק אסירים יהודים בשבי הגרמני, אברהם קלבן, 17
קהילות ווהלין: קליבן, אברהם קירשנר, 18
יאנושפול, אברהם קלבן, 21
על לא חמס שורשו, צבי קיפרבנד, קוסטופול, 22
מאבקי לעליה, נח דגוני, 23
ספרים חדשים:
מפעל חיים של איש ווהלין, נתן ליבנה, 26
"האילן ושורשיו", אברהם אינגבר, 28
עצרת את המגפה, מיידעלע, יצחק גורפינקל, 30
שלושה שירים, נתן ליבנה, 33
דור ההמשך של דינה, הלן בורקו, 35
אַ יידישע טאַכטער ראָטעוועט, חיים שפילבערג, 38
וואַלינער פאַלקלאָר, משה יוז, 40
לייב בן חיים וילסקר ז"ל, א. קלבן, 41
זליג הלוי ז"ל, נתן סובל, 42
פניה קופילר ז"ל, י. מרין, 43
בארגונים: קמין-קשירסק אברהם ביבר, 44
חורבן קובל בשנית צבי רזניק, 45
"ד"ש" מקוריץ, נח ד., 45
כותל קהילות ווהלין בבקעת הקהילות (תצלומים), 46, 47, 48
על פרטיזנים שלא סופר — ס. אפלבוים, א. ידושליבי, 49
56, in the camp, Pesel Librant — (Bronstien)

העורך – נתן ליבנה

מזכיר המערכת – יהודה מרין

בהוצאת האיגוד העולמי של יוצאי ווהלין, ישראל – ארה"ב – קנדה
גבעתיים – ניו-יורק – לוס-אנג'לס – מונטריאול

מען האגוד : היכל יהדות ווהלין, גבעתיים, רח' כורזין 10, טל' 740621

מען הפדרציה בארה"ב :

Federation of Wolynian Jews Inc.,
2672 East 7th Str. Brooklyn N.Y. 11235 Tel. 891-3323.

מען האירגון בלוס-אנג'לס :

Wolyner Society, 500 N. Croft, Calif. 90048
Tel. Kipnis Sidney

מען האירגון בקנדה :

Federation of Wolynian Jews, 6607 Mountain Sights
Montreal, Que. H3W 2Z5 Tel. 737—0720

הכתובת למשלוח כתבי-יד :

אדרעס איבערצושיקן מאַנסקריפטן :

ת.ד. 2481, רמת-גן, ישראל

טל. המערכת (פון רעדאקציע) : 03-729824

מפנקס העורן:
מי ומה
בילקוט

מי יורה את השואה בעולם הנוצרי

היסטוריונים ואישים בגרמניה "בדרך לפתרון"

המרכז הבינארכי להוראת תרבות ישראל באוניברסיטאות (בחסות נשיא המדינה) מקיים, כידוע, סדנאות בנושאים שונים של יהדות זמננו ותרבות ישראל (בגבעת רם בירושלים). והנה הקיץ, "בתקופת תמוז" השרבית, הרצה האורח, הפרופ' פרנקלין ליטל, פרופסור לדתות באוניברסיטת "טמפל" בפילדלפיה, באחת הסדנאות על נושא השואה ולימוד השואה בעולם הנוצרי. וכה אמר בנושא זה המרצה הנכבד: טוב שמלאכה זו, כלומר הוראת השואה בעולם הנוצרי, תבוצע בעיקר על ידי הנוצרים עצמם, שיהודים עלולים להיתקל בעיונות עד כדי הכחשת השואה בכלל. את עיכוב הוראת השואה למעלה מ־40 שנה הסביר האורח בהלם שהיא גרמה לשרידים, למצילים, לעדים וכו'. הכנסיה ביססה, לדעתו, את האנטישמיות על תרגום מוטעה (מיוונית) של המלים "תושבי יהודה" בברית החדשה (שאנשי הגליל עוינו אותם) – ל"יהודים", הינו כל בני דת משה; עוינות זו של הנצרות ליהודים נקבעה עוד בזמן "אבות הכנסיה" במאה ה-II וה-III לספירה; "בעת החדשה" ברוסיה הצארית היו מבין ראשי הכנסיה שהציעו לפתור את הבעיה היהודית בצורה מקורית ביותר: שליש מהיהודים להוציא להורג; שליש לגרש ושליש לחון ולהכניסו תחת כנפי הנצרות. בגרמניה הנאצית התערבבה גישה זו באנטישמיות גזענית ובבדלנות (עליונות?) שבטית-טבטינית, עד כדי "הפתרון הסופי" – השמדה טוטאלית. עד כאן, בערך, עיקר דברי הפרופסור הנכבד.

כבר במשפטים ספורים אלה, שהם תמצית ההרצאה, כלולות כמה וכמה בעיות שהן מאד מענייננו. מהן, לדעתי, שנויות במחלוקת ואולי גם תמוהות, מהן – שיש בהן כדי ללמדנו דעת, ונעמוד כאן על עיקר הדברים בלבד: עיכוב לימוד השואה בעולם הנוצרי ל־40 שנה ויותר בגלל...?; הנצרות כאבי-אבות האנטישמיות בעולם; התפתחות האנטישמיות לדורותיה עד להגשמתה המלאה; האם אכן נוצרים בלבד יוכלו למשימות הוראת השואה בעולם הנוצרי, ועוד.

הסתה אנטישמית ופרי הבאושים שלה. לפי פתגם יהודי עתיק "טוען קליינע שפייען וואס גרויסע טוען קייען", מעין "מעשי אבות סימן לבנים". הסתה אנטישמית של "אבות", וכך במשך דורות, מן הדין שתפול על אזנים כרויות של "בנים". מנהגו של עולם הוא ש"בנים" לעולם לא די להם, כ"אבותיהם" בדיבורים בלבד והריהם מקיימים אותם הלכה למעשה, ביחוד אם אלה הם מורשת איבה ושטנה לזולת. לנוכרי. שאין לך זרע של "גדולים" שייקלט בקרב ה"קטנים" כזרע השנאה שהם בבחינת "מצוות עשה" בעיניהם. כמעט תמיד מתפתחים כך הדברים. ואין הדיבורים הופכים למעשים במהירות דווקא אלא באטיות. כטיפות המים החוקקות בסלע. עד שיום אחד הכל מתפרץ כלבה מתוך הר געש: אינקוויזיציה, פרעות, ועוד. וכך עד ל"פתרון הסופי" של הנאצים, שאינו אלא תולדה והתפתחות של כל האמור לעיל.

אמנם, מטבע הדברים, הר געש, לאחר ש"עשה את שלו", נרגע לבסוף. כבה. כמוהו כמרצחים ה"נרגעים" לאחר שמילאו משימתם. לאחר מעשה הם אפילו נתקפים ב"יסורי מצפון וחרטה". מכים עצמם על חטא (הטובים שבהם, כמובן). אולם כשוך המבול צצים "אבות" חדשים המוצאים להם עילה חדשה להסתה, "צודקת מאד" לדעתם, אם כי גם זו בנויה על פירושים מסולפים של אירועים מתרחשים, שהרי אין אדם רואה אלא מהרהורי לבו, וכמוהו כחברה. כעם שלם. כחבר עמים. ושוב דברי הסתה. ושוב נזרע זרע הפורענות והפעם לאו דווקא בעולם הנוצרי בלבד. וההר שוב עשן והכל

חוזר חלילה, אולי אפילו ביתר מהירות ואתה רואה כאילו בעליל את הנולד. ה"גדולים" יתחרטו אולי שוב – לאחר מעשה.

אכן, עולם כמנהגו נוהג. בכל דור ודור. כמו שנאמר. מעשה אבות סימן לבנים. כאמור לעיל. **עיכוב הוראת השואה בעולם הנוצרי במשך יותר מ-40 שנה – על שום מה? על שום שרידי השואה, מציליהם, העדים לזוועות וכו' וכו' הוכו בהלם שנמשך יותר מ-40 שנה לאחר המבול? – לא ייאמן.** והרי 40 שנה הספיקו לכל "תועי המדבר" שימותו. וכמוהם הרי כלים והולכים מקרבנו גם שרידים ומצילים ועדים ועוד ועוד. האמנם, לימוד השואה בעולם הנוצרי התעכב עד שיקום דור חדש שלא ידע את יוסף? שלא היה בין העושים וגם לא בין המצילים ושבצר ממנו לשמש עד ראייה? הוה אומר, שהפרופ' ליטל הנכבד בא לסנגר ואולי גם להצדיק במקום לקטרג ולהאשים. אפשר מאד שזה לטובת העניין, לדעתו, להרגעת הרוחות עד שוך ההלם. עד שוך האנטישמיות. אפשר בכדי למנוע עוינות בעולם הנוצרי גם נגדו ושכמותו, אלא שאין בכך, לצערנו, משום האמת והצדק. שאסור שטחנות הצדק בעולם הנוצרי ביחס לשואה והיהודים יטחנו יותר מדי לאט, שכן בסופו של דבר הוא, העולם הנוצרי, יצא מכך נפסד. מצפון רדום במשך שנים אין בו כדי למנוע להוסיף טעות על טעות. האם טרם הגיע הזמן שאבות הנצרות ישנו כוון?

הוראת השואה בעולם הנוצרי. זה למעלה מ-40 שנה מתהלכים אנשים רבים בעולם מוכי הלם – ואיש לא ידע ואיש לא התריע על כך. מסכנים!

אם אכן יתעוררו אנשים-אחים, נוצרים בעלי מצפון להורות את השואה בקרב קהילותיהם ולכל מאן דבעי, אפשר שיהא בכך אמנם משום צעד ראשון בדרך לשינוי כוון בעולם הנוצרי. אפשר שבגין כך יתחיל שם משהו לזוז גם ביחס ל(נצרות ו) הבעיה היהודית.

במה דברים אמורים? באופן ראיית השואה. שאם אנחנו רואים את הסיבה להתפרצויות אנטישמיות, כפי שאכן אירע בשואה, פרי הסתה במשך שנים ויובלות כנגד היהדות ויהודים – מי ימנע מפרשנים נוצרים טובים לפרש את השואה בק"ן טעמים אחרים, כגון "מכת הלם" או אימת הטבטוניות העכומ"ת שנפלה על אבות הנצרות, והיא שמנעה בעדם מלהתערב ישירות למניעת השואה. או, שומו שמים! התיאוריה הכמעט מבוססת בשתי הגרמניות גם יחד (בתמיכת חשובי ההסטוריונים שם כמו גולו מאן, סבסטיאן הפנר, ארנסט נולטה וכן הקנצלר לשעבר הלמוט שמידט, הנשיא פון וייצקער, ציר הבונדסטאג הסוציאלי-דמוקרטי וידיד ישראל נורברט גאנזל ואישים רבים אחרים), – הטוענת כי קיימת "מחויבות מאחדת" מצד גרמניה כלפי הפלשטינאים בגלל הסבל הרב שנגרם להם עקב הקמת מדינת ישראל שהיא תוצאה ישירה של שואת יהודי אירופה... ויש בין האישים-המפרשים הנ"ל הטוענים שאפשר שעוד יבוא יום בו יודו היהודים להיטלר על השואה, שאילמלא הוא לא היתה קמה מדינת ישראל... ריכארד פון-ווייצקער הסתמך על טענה זו בנאומו בבונדסטאג לציון 40 שנה לסיום מלחה"ע השניה. נאומו זה זכה בעולם וגם בישראל לשבחים רבים, כשהכל מתעלמים מפסקה זו בנאומו על היטלר ומדינת ישראל. כתוצאה מכל הנ"ל הפכה האמרה המהלכת בקרב ההמונים בגרמניה "הנרדפים הפכו לרודפים" כמעט לסיסמה. האין בכך משום זרע חדש של אנטישמיות בגרמניה עצמה? כאמור, אפשר לטהר את השרץ בק"ן טעמים.

אין ספק שמצויים בעולם הנוצרי גם אנשים בעלי מצפון טוב המוכנים ליטול עליהם את המשימה להורות את השואה כהלכתה ובלי "התחכמויות", כמו הפרופ' פרנקלין ליטל, למשל. והלואי וירבו כמותו בעולם. אלא שלעם היהודי, הקרבן העיקרי בשואה על לא עוול בכפו – לא די בכך. אין אנו פטורים מלהשמיע את דברנו על השואה קבל עמים ועולם – על אף סכנת העוינות נגדנו העלולה להתפרץ מחדש ואשר ניצניה הראשונים כבר "נראים בארץ".

פסל בווינה

"ומעניין לעניין באותו עניין" היו נוהגים לכתוב משכילים יהודים מדור האבות בוהלין, כשגמרו לדון בעניין אחד ועברו לשני. לידתו של משפט זה. אם אינני טועה, בבית היוצר של סבא מנדלי וה"פמליא" שלו באודיסה. הרהור על ה"פסל בווינה" שאני רושם כאן בפנקסי, שייך, אמנם, לרשימה דלעיל: נוצרים מסבירים את השואה.

הלמוט צילק, ראש העיר הסוציאליסטי של וינה והפסל פרופ' אלפרד הרדליצקה, שניהם מתנגדים מושבעים של קורט ולדהיים, הודיעו בתחילת חודש אוגוסט דהאידינה על הקמת אנדרטה (ארד) בדמות יהודי כורע ברך, כשהוא מנקה את רחובות העיר, בכיכר המרכזית "אלברטינה" בווינה, במגמה להזכיר לתושבי וינה את גורלם המר והשפלתם של יהודי העיר אחרי סיפוח אוסטריה לרייך השלישי.

אין להטיל ספק בכנות כוונתם של השניים; הלמוט צילק החליט על הצבת הפסל למען ישמש "אתר להרהור חרטה" על אף התנגדותם הנמרצת של תושבי העיר השמרנים (והאנטישמים). פרופ' הרדליצקה יזם בזמנו, בעת ההפגנות נגד הנשיא ולדהיים, את הצבת הפסל "סוס העץ". ללמדך, ולהציג את ולדהיים כמי שהיה חבר ביחידת פרשים נאצית.

אולם נשאלת השאלה האם אכן ישיג הפסל את מטרתו, שכן "חשבון" פשוט מראה את ההפך הגמור. הפסל, לא זו בלבד שלא יביא את האנטישמיים ואף לא את ה"נייטראלים" לכלל נקיפת מצפון והרהורי-חרטה על השפלת יהודים וכו' אלא שגם ישמחו לראות יהודי מלוכלך מושפל ומבוזה. מדוע, אם כן, שלא יציבו אנדרטה המתארת, למשל, נאצי אוסטרי מורט זקנו של יהודי והורגו, או נאצי מרוצץ ראשו של ילד יהודי בזורקו אותו דרך החלון על הכביש וכדומה. פסל שינציח בעליל את פשעי הנאצים, וכל רואהו לא יוכל לפטרו בשה"י, פה"י, או בהלצה מאוצר הבדיחות של ה"שטירמר".

וואלינער מחשבות

ניט איינמאל, ווען כ'קלער וועגן געוועזענע וואלינער קהילות-קדושות, וועגן "אמאליקע" וואלינער יידן, מישן מיר זיך אויס צוזאמען זכרונות, וויזיעס, געדאנקען און מחשבות ווי אן ערב-רב. דאס אלץ לויפט פאר מיר אדורך ווי א קאליע-געוואָרענער פילם, אזוי, אז פון א סך זען, זע איך גארניט. בדרך הטבע טראגן זיך דעריבער איבער מיינע מחשבות צו אונדזער גרעסטע טראגעדיע פון אלע צייטן: 6 מיליאן, 6 מיליאן... אַ העלפט פונעם פּאָלק... אין הארצן קלאַפט ווי ס'קלאַפט דער זייגער אויף דער וואַנט. אָבער אינגיכן הויב איך זיך אן פילן ווי יענער ייד וואָס האָט זיך שוין צוגעווינט צו זיינע צרות. איך זאָג: צוגעווינט...

איז דאס מיין פראַבלעם בלויז? מיין פריוואטע טראגעדיע? יא. אבער כ'מיין אז דאס איז אויך די פראַבלעם און טראגעדיע פון יעדן איינעם פון אונדז – וואס האט ביז איצט זיך נאָך ניט אויסגעלערנט זען געשעענישן, זאכן, מענטשן, קדושים, אאז"וו – איינציקווייז. יעדן איינעם, יעדן קרבן, יעדע געשעעניש, באזונדער. ניט אומזיסט האָבן געזאָגט חז"ל: "כל המאבד נפש אחת מישראל... כאלו אבד עולם מלא" (סנהדרין ד', ה'). ווער ס'פארלירט איין נפש פון ישראל... איז פונקט ווי ער האָט פארלוירן א גאַנצע וועלט".

איז האָב איך, לויט חז"ל'ס עצה, אנגעהויבן זען יעדן קרבן, יעדעס געטויטעט קינד, יעדן יידן ביי זיין לעבן און טויט – ווי אַ וועלט פאר זיך. אזא גרויסע וועלט. אזוי רייך אין צרות און ליידן. לעכצט נאָך אַ ביסעלע גליק. איז ווי אזוי? איז וואָס? איז ערשט איצט האָבן זיך מיינע אויגן געעפנט צו זען...

איך זע דאָס קינד וואָס ווערט געטראגן אין דער מאמעס שויס. אַ געוויינליך וואלינער יידיש קינד

האט צופיל שפילעכלעך ניט געהאט. עפעס האָט'ס יאָ געהאט. אָבער די מאמע ווערט געצוונגען זיך אויסטון נאקעט פארן אַראָפּגיין אין גרוב, איז ווערט דאָס קינד ארויסגעריסן פון איר שויס. צוערשט דאָס שפילעכל. דעם קינדס געוויין לייגט איין וועלטן. איז ווערט עס מיט כח אויסגעריסן פון דער מאמעס הענט און ווערט אריינגעשליידערט פאר אירע אויגן לעבעדיקעראייד אין גרוב אריין. זאָל עס ניט שרייען ווי עפעס אַ ווילדע זאך... איך זע און פיל דער מאמעס און קינדס ווייטיק, וואָס ס'איז ניט דאָ צו באשרייבן. דערנאך זע איך די זעלבע טראגעדיע פון אַ יינג מיידל פאר דעם זעלבן טויט. מיט אלע איינצלהייטן. פון אַ יינגל. פון זייער טאטערמאמע. פון אַ באבען מיט אַ זיידן. יעדער איינער, ווי געזאגט, אַ וועלט-פאר-זיך. כאָטש שרייב וועגן יעדן איינעם אַ גרויס בוך... יאָ, נאָך איצט הויב איך אן באנעמען די שוידערליכע טראגאדיע פון יעדן איינעם'ס לעבן און די נאָך שרעקליכסטע טראגעדיע פון יעדן איינעם'ס טויט.

איז צו ביסלעך הויב איך אן פארשטיין אויך דאָס לעבן פון יעדן איינעם פון זיי, און ס'געלונגט מיר דאכט זיך, זיך אויך קאנצענטרירן אין מענטשן, זייערע אידעען און געראנגל, אין געשעענישן, וואס אינטערעסירן, געוויינליך, ביז איצט אַ סך פון אונדז.

•

איך האב די טעג געקראגן פארן ילקוט אַ קאפיטל זכרונות וועגן דעם שווערן געראנגל פון אַ חלוץ פאר א סערטיפיקאט, כדי עולה זיין. איז שטעלן זיך אַפּ מיינע געדאנקען אויף יענע יוגנטליכע, פון מיט 50 יאָר צוריק און מער, וואס האבן זיך מוסר-נפש געווען, געווען גרייט גיין ממש אויף קידוש השם כדי פאַרווירקליכן דעם גרויסן חלום עולה זיין. זיי האָבן געוואלט אז ס'פאדערט זיך נאָך פון יעדן איינעם גענוג שווייס און בלוט כדי אויפלעבן דאס לאַנד, כדי זיין צווישן די בויערס, אבער דאס איז דאך געווען דער גרויסער אידעאל אין לעבן. זייער הימן איז דאך געווען "אנו עולים ארצה לבנות ולהיבנות בה". בויען און געבויט ווערן. צוערשט בויען.

מיר האָבן אין "ילקוט ווהלין" אין משך פון די יארן, געבראכט אפשר ניט איינמאָל וועגן קיבוצי הכשרה אין וואלין ווו חלוצים און יוגנטליכע, פונעם גאנצן ציוניסטישן רעגנבוין, האבן זיך מכשיר געווען עולה צו זיין (כדי באקומען דעם אויסגעטרוימטן סערטיפיקאט!) אבער מיר האבן ניט געבראכט פאר אונדזערע לייענער צי יסורי-גיהנם פונעם פרט, פונעם יינגן חלוץ, אָדער שומר, אָדער בית"ר, אין זיין קאמף כדי פאַרווירקליכן זיין חלום.

איז ברענגען מיר דאָ אין דעם ילקוט אַ פראגמענט, אַ קליין קאפיטל זכרונות וועגן אזא מין געראנגל פון אַ יינגן וואָלינער חלוץ — דעמלט. פאַרוואָס דווקא אַ וואָלינער. צי זענען חלוצים פון פוילן אדער ליטע צבש"פ געווען אנדערש? אפשר יאָ. יעדער וואָלינער חלוץ איז גרייט געווען, ווי געזאָגט, זיך ממש מקריב זיין אויפן מזבח פון "רעאליזירן", "הגשמה" האָט עס געהייסן. אפשר ווייל די וואלינער יוגנט האָט אידעייש איבערגעשטיגן זיך אליין; אפשר ווייל די ארעמקייט פון וואָלינער יידן איז געווען גרעסער פון אנדערע יידישע ארעמקייטן: אפשר אלץ צוזאמען מיט נאָך עטליכע סיבות...

אָט די מחשבות שווימען אויך ארויף ווען ס'בעט זיך אַ פארגלייך צווישן די אמאָליקע וואלינער חלוצים און די היינטיקע "רוסישע חלוצים". ווען ס'ווערט זיי סוף סוף געגעבן די דערלויבעניש ארויס פון זייער לאנגן גלות, און די טויערן זענען פאר זיי אפן — פליען זיי אין דער פארקזרטער ריכטונג: אין אַ צווייטן "בעסערן" גלות, דאך אַ גלות.

אָט דער פאַרגלייך באלויכט אויפסניי אונדזער טראגעדיע. ס'גענוג זיך פארשטעלן וואָס וואלט געשען ווען דאָס לאַנד וואלט זיך פריי געעפנט באצייטנס פאר די "פארמלחמהדיקע" וואלינער חלוצים... ווי רייכער און שטאַרקער מיר וואלטן דאָ געווען!

כדי צו פארשטיין זיך וואָליין מוזן מיר קודם-כל לערנען פארשטיין דעם פרט. ווייל דער כלל איז געבויט פון איינצלענע, און יעדער איינצלענער איז אַ וועלט פאַר זיך בעת זיין טויט. קלוחומר ביי זיין לעבן.

בכנס השלישי של יהודי ווהלין בישראל ובתפוצות בהיכל יהדות ווהלין בגבעתיים בסוף אפריל 1988*

יעקב עלבירט, פרעזידענט פון פעדעראציע אין נ.י.

25 יאָר, און חאטש מיר האָבן אונדזער ציל דערגרייכט, בין איך באפולמעכטיקט דערקלערן אין נאָמען פון דער פעדעראציע אין ניו-יאָרק, אז מיר האָבן נאָך ניט בדעה רוען אויף די לארבער-קראנצן פון די דערגרייכונגען און מיר וועלן ניט אויפגעבן אונדזער פריווילעגיע זאָרגן פאַרן היכל יהדות ווהלין. מיר וועל אים באַזאָרגן מיט אלץ וואס ס'נויטיק, כדי דער היכל זאָל פונקציאנירן געהעריק ווי א פארשונג-צענטער פון דער שוואה. מיטן געפיל פון פאראנטווארטליכקייט פון אונדזערע צוואַנגן, בין איך צופרידן אויך מודיע זיין, אז זינט דעם לעצטן כנס האָט די פעדעראציע אויסגעשטאט דעם "חדר ההתייחדות" מיט נייע מעבל, דער "חדר ההתייחדות" איז אויך בארייכערט געוואָרן מיט א זעלטענער קונסט-שטיק, מיט דער "שוואה מנורה", אַ געשאנק פון זליג ראפפורט'ס משפחה צום זכר פון די ברידער ליאווע און זליג ראפפורט. די פעדעראציע האָט אין משך פון דער צייט אויך צוגעשטעלט די געלדער כדי איינארדנען דעם גארטן און פראנט פונעם "היכל". אין די לעצטע עטליכע מאנאטן האָט די פעדעראציע זיך פארפליכטעט באצאלן פאר דער "וואלינער וואנט" אינעם פראַיעקט פון יד ושם אין ירושלים "דער טאָל פון די אומגעבראכטע יידישע קהילות אין דער שוואה" (עמק הקהילות החרבות) ווו 99 וואָלינער גרעסערע און קלענערע קהילות וועלן קריגן א תיקון אויף דער וואנט. איך אפעליר פון דאנער צו אלע וואָלינער יידן אין די תפוצות, זיך אנשליסן אין דער אקציע, אויב ניט מיט געלט, איז חאטש אין פרינציפ. פאר די לעצטע עטליכע מאנאטן האָבן איך געשריבן, גערעדט און טעלעפאנירט צו פארשידענע וואָלינער אָרגאניזעציעס. איך בין צופרידן קאנסטאטירן דעם פאקט, אז פון מאנטרעאל האבן מיר פאר די לעצטע 3 יאָר, אַ פולע קאָאָפּעראציע, אַ דאנק זייער ענערגישן און טיכטיקן פרעזידענט, מיין יוגנט-חבר מישא וויסמאן און זיין פרוי דאָרא, די אידעאלסטע

טייערע וואלינער פריינד, מיט בערך 3 יאָר צוריק (13.5.85) בעת אונדזער 2טן וואלינער כנס דאָ אין היכל יהדות ווהלין, האָבן איך געהאט דעם כבוד דערקלערן, אין נאָמען פון דער פעדעראציע פון וואלינער יידן אין ניו-יאָרק, אז אויב מיר וועלן האבן אין דער צוקונפט נאָך אזעלכע וואלינער צוזאמענקונפטן, מוז יעדער כנס זיין נוצליך און פראָדוקטיוו; בלויז רעדעס, אפילו אינטערעסאנט וויפל זיי זאלן ניט זיין — איז ניט גענוג. אמת, ס'איז זייער אנגענעם טרעפן זיך מיט חברים, פריינד, אַמאָליקע שכנים און באקאנטע, וועלכע ווערן אין דעם מאָמענט פארוואנדלט ווי אין איין גרויסער משפחה — די נאסטאליגיע לאזט זיך פילן — אבער מיר מוזן געדענקען די הויפט-סיבה פארוואס מיר זענען דאָ. מיר דארפן פארזעצן, ווי נאָר מעגליך און פארבעסערן דעם פראצעס פון פאראייביקן דעם אומגעבראכטן יידיש וואלין. מיר זענען שוין אויף דעם וועג גאנצע 25 יאָר. דער וועג איז געווען א שווערער. אין געוויסע מאמענטן האָט די לאגע אויסגעזען קריטיש, אבער ס'אונדז געלונגען גובר זיין פארשידענע שוועריגקייטן. אונדזער עקשנות האט ניט געלאָזן קיין פלאץ פאר פשרות, און ס'איז כדאי געווען. די רעזולטאטן רעדן פאר זיך. מיר האָבן ב"ה א שיינע לעבעדיקע וואלינער היים. א וואלינער אדרעס וואס איז באקאנט אין דער גאנצער יידישאר וועלט. דאָס איז א נוצליכע אינסטיטוציע, ווו יד ושם האָט איינגעריכטעט א אקאדעמיע כדי לערנען די שוואה: שילער, סטודענטן און מענטשן פון יעדן עלטער. דאָס איז א ווירדיקע מצבה און זכר פון וואלינער קהילות און וואלינער קדושים.

ווי שוין געזאָגט, מאכן מיר דעם וועג שוין

* משום מה לא נרשמו ולא הוקלטו רוב דברי המשתתפים בכנס. אנו מביאים כאן דברים שהוקלטו באקראי ע"י מתנדבים. מי שהשתמר בידו העתק מדבריו מתבקש להעביר למערכת.

אנגעשלאָסן און צוזאמען געבילדעט דעם איגוד
עולמי אין ישראל — פאראייניקן ווי געהערט
דאָס אומגעקומענע, וואָלינער יידנטום, עלטערן,
ברידער און שוועסטער און קינדער און קרובים
און חברים פון אונדז אלעמען. דער היכל יהדות
ווהלין דאָ אין גבעתיים, מצבות אומעטום לזכר
קהילות, די "וואָלינער וואנט" אין עמק הקהילות,
יד ושם, ירושלים, אא"וו, איז נאָר אַ טייל,
אַ וויכטיקער טייל, פון דער פאראייניקונג,
אבער די מורשת פון וואָלינער יידנטום, כ'מין
זאָגן די גייסטיקע ירושה, דאָרף איבערגעגעבן
ווערן און געמאכט ווערן מיט דער הילף פון
לעבעדיקן און געדווקטן וואָרט וואָס איז בכוח
דערציילן און איבערגעבן אַט די גייסטיקע ירושה
אונדז, אונדזערע קינדער און די קומענדיקע
דורות. געוויס, אויך דעם פרוי האָבן מיר
געמאכט. לאנדסלייט אין אמעריקע האָבן זייער
אַ סך געהאַלפן ארויסגעבן די אזויגערופענע
יזכור-ביכער און אונדזער פערזאנליכע אויסגאבע
— דעם "ילקוט ווהלין".

דער "ילקוט ווהלין" איז געווען, איז און
מוז בלייבן אויף ווייטער דער אָנאויפערליכער
וואָרט-טרעגער פון גייסטיקן וואלינער
יידנטום. כדי דאָס דערגיין און כדי דער ילקוט
זאָל דערגיין דעם געהעריקן, פאָלקסטימליכן
ניווא (און ווירקליך, ער פארבעסערט זיך פון מאָל
צו מאָל), מוזן מיר אלע העלפן דאס דערגיין,
פונקט ווי מיר אלע האָבן געהאַלפן אויפבויען
דעם "היכל" א.ג. פון אומגעקומען וואָלינער
יידנטום, און נאָך. מיר טאָרן ניט פארגעסן אז
מיר זענען "עם הספר", און דאָס וואָלינער יידנטום
איז תמיד געווען אן "עם הספר" אפילו אין די
שווערסטע צייטן. אָרעם פיזיש, אבער רייך אין
גייסט און רייך אין אהבת ישראל און אהבת ציון
ירושלים. דאס איז און דאס דאָרף זיין אונדזער
ענטפער די אלע וואָס פרעגן וואָס איז אזוינס
מורשת יהדות ווהלין. "ילקוט ווהלין" קאן אונדז,
אין דעם הינזיכט, א סך ארויסהעלפן.

*

טייערע פריינד, דערלויבט מיר נאָך זאָגן
עטליכע ווערטער אין צוזאמענהאנג מיט דער
היינטיקער ענטהילונג פון דער קינסטלערישער
שואה-מנורה, געשפענדעט פון די פאמיליעס
רפפורט-ראנץ צום אָנדענק פון די ברידער ליאָווע
און זעליג רפפורט פון לוצק, ווו זיי האָבן
פארלירן זייערע עלטערן און זייערע שוועסטער.

סעקרעטארין וואָס קאן נאָר זיין. צוזאמען בילדן
זיי אן אינסטיטוציע, וואָס פונקציאנירט ווי
געהעריק.

די פעדעראציע אין ניו-יאָרק איז דערפאלגרייך
אין אויספירן די פארפליכטונגען לגבי "היכל
יהדות ווהלין" און אין איין-און-דערוועלבער
צייט באזארגט זי דער מדינת ישראל, יאָר-אין
יאָר-אויס מיט אן הלוואה פון אריבער אַ פירטל
מיליאָן דאָלאַר (פאר די לעצטע 16 יאָר). דאָס
אלץ — אַ דאנק דער איבערגעגעבנקייט פון
די געטרייע זעלטענע חברים וואָס טוען די
ארבעט מיט ליבשפט און אן פרעטענסיעס: בעלא
זאפראן — גובר; מאיר ראָטמאן — סעקרעטאר;
אניא פראנקפורט — קולטור דירעקטאָר; פאול
זאדראן, נתן סאָבאַל, אייב געלמאן, וויקטאָר
גערשנגאָרן און אורי ראנץ — וויצע-פרעזידענטן.
דירעקטאָר-ראָט: ען גערשנגאָרן, ראניא שנאָל,
ציליא ראָטמאן, העניע ראנץ, עלענאר סאָבאַל.

אבער דאס אלץ וואָלטן מיר ניט געקאנט
דערגרייכן אן אייער קאָאָפּעראציע דאָ, אין מדינת
ישראל. איז וויל איך, ביי דער געלעגנהייט אייך
אלעמען אין ישראל אויסדריקן אונדזער ערנסטע
און טיפע דאנקבארקייט. און זאָל מיר אויך
דערלויבט זיין אויסדריקן אונדזער דאנק און
אנערקענונג צו דר. יצחק ארד, דירעקטאָר פון
יד ושם. שוין פונעם ערשטן מאמענט, בעת דער
אויפנאמע לכבוד אים, האָט זיך ביי אונדז געשאפן
א קעגנזייטיקער געפיל פון צוטרוי — און אזוי
ביז היינט צו טאָג — וואס דינט אלס יסוד
פון אונדזער צוזאמענארבעט. ד"ר ארד געניסט
פון פולן צוטרוי פון אונדזער פעדעראציע אין
ניו-יאָרק. מיר ווייסן אויך אז ד"ר ארד האָט אַ
גרויסן סענטימענט פאר אונדז, וואלינער יידן.

ביי דער געלעגנהייט וויל איך אויך מודיע
זיין אז די פעדעראציע האָט ענדליך באשלאָסן
פארזיכערן די עקזיסטענץ פון "ילקוט ווהלין"
אויף אַ סאָלידער, עקאָנאָמישע באזע, דאס האָט
שוין פון לאנג באדארפט געשען. די פעדעראציע
וועט אויך פארלייגן פלענער פאר דעם צוועק אין
לויף פון דעם כנס.

*

טייערע וואָלינער פריינד, לאָמיר בלייבן געטריי
צו אונדזער הויפט-אויפגאבע וואס מיר האָבן
גענומען אויף זיך, ווען דער איגוד אין ישראל,
די פעדעראציע אין ניו-יאָרק און די פארבאנדן
אין אנדערע שטעט און לענדער האָבן זיך

אויסזיכטן רעאליזירן זייער פלאן זענען געווען גוטע — איז אנגעקומען די טרויעריקע ידיעה אז ליאָווע איז נפטר געווארן אין רוסלאנד. זעליג האָט זיך דערפון שטאַרק גענומען צום הארצן. זיין צער און ווייטיק זענען געווען גרויס און כמעט צום ערשטן יאַרצייט נאך זיין ברודער ליאָווע, איז זעליג רפפורט נפטר געוואָרן. געווען איז ער א געטרייער שטיצער פון מדינת ישראל אין פאַרשידענע אקציעס. לאָמיר באהערן דעם אַנדענק פון די צוויי זעלטענע ברידער. אַ דאַנק.

דער היטלער-מבול האָט געצווינגען די 2 ברידער אנטלויפן קיין רוסלאַנד. סאמע ביי ענדע קריג איז זייער גורל ווידער גרויזאם: איין ברודער ווערט פארהאלטן אין רוסלאנד, דעם צווייטן געלונגט, נאך לאנגע וואנדערונגען אנקומען קיין אמעריקע. זעליג האט אויפגעשטעלט א שיינע משפחה: זיין טייערע פרוי פעניע, 2 זין, א טאכטער און איידעם. זעליג און פעניע האבן "איינגעלייגט וועלטן" כדי ארויסקריגן ליאָווען פון רוסלאנד, אבער, מיט 2 יאָר צוריק, ווען די

מיין האַרציקסטן יישר-כוח אייך וואָלינער יידן

אַננאָ פראַנקפורט ניו-יאָר

וויקליכקייט. דאָס איז געוויס אַ פראָדוקט פון צוזאַמענארבעט פון ישראלדיקע, אמעריקאנער, קאנאדער און אנדערע וואָלינער יידן און אַ וויכטיקע מצבה צום זכרון פון אלע וואָלינער חרובע קהילות, שטעט און שטעטלאך, וואָלינער אומגעקומען יידנטום. איר האט אלע יארן זיך ניט אָפגעשטעלט פאר קיינע שוועריגקייטן סיי אין ישראל סיי אין אמעריקע א.א.נ.ד. כדי דערגרייכן דעם ציל.

און דערלויבט מיר גאָך עטליכע ווערטער וועגן דער טעטיגקייט פון דער פעדעראציע פון וואָלינער יידן אין ניו-יאָרק. שטענדיק האבן אלע מיטגלידער געפילט אן הייליקן חוב צו די קדושים און קומען זיך צוזאמען אויף יעדער פאַרזאַמלונג פון אלע עקן שטאַט. רעגן אָדער שניי — דזשעק עלבירט קלייבט תמיד צענויף מענטשן אין זיין קאַר וויפל ער קאָן גאָר, און בעלא און פאַול זאַפראַן פילן אפילו אַן אַ גרויסן סטיישן-וואָגן. און אויף די פאַרזאַמלונגען — אַזויפיל איבערגעגעבנקייט, אַזויפיל וואַרימקייט, די פרוכט פון אמתער ווייטיק.

איך האָב פאר דער צייט געלערנט די נעמען פון כמעט אלע אקטיוויסטן פונעם איגוד ישראל. איך קאָן ניט די געזיכטער, אבער איך ווייס וואָס די אלע מענטשן וואס טראגן די נעמען האבן אויפגעטון. כ'בין זיכער אז ניט איינמאָל האבן זיי צוגענומען צייט פון זייערע פרויען און קינדער, כדי בויען דעם היכל, ילקוט ווהלין אאז"וו. איז

חשובע וואָלינער פריינד, מיר זענען זיך צענויפגעקומען אין היכל יהדות ווהלין באהערן און דערמאָנען אונדזערע קדושים. גאָכן אויסהערן די רירנדע און אינטערעסאנטע פאַרטראַגן האָב איך פאַרלוירן די דרייטטיקייט אויך האַלטן אַ רעדע. איז על-כן וויל איך אויסנוצן די געלעגנהייט וואָס איך בין דאָ צוזאַמען מיט אייך און אויסדרוקן מיין פערזענליכע מיינונג וועגן דער טעטיגקייט פון וואָלינער יידן אין ישראל און אין אמעריקע, און וואָס דאָס מיינט פאר די לעבנגעבליבענע — און פאר די קומענדיקע דורות וואָס דאַרפן געניסן פון אַט דער הייליקער אַרבעט.

איך אליין שטאַם ניט פון וואָלין, אָבער דווקא דערפאר קאָן איך זיין אַן אַביעקטיווער עדות וועגן אייער טעטיגקייט, ווייל מיין דרך-ארץ פאר אייך קומט ניט פון לאַנדשאַפטליכע סאָלידאַריטעט גאָר פון אַבסערווירן אין משך פון יאָרן אייער איבערגעגעבענער ארבעט, מיט לייב-און-לעבן. אַ דאַנק מיין זעליגן מאָן האָב איך מיט יאָרן צוריק לערנען געקאָנט דעם פראָיעקט בויען דעם היכל יהדות ווהלין אין ישראל. אין אמת'ן געזאָגט בין איך געווען אַ ביסל סקעפטיש אז די זאך זאָל מקוים ווערן — אבער היינט בין איך זיך מודה אז איך האָב ווייזט אויס ניט געקאָנט גענוג די וואָלינער!

איר האָט געפלאַנט, געאַרבעט, געשאַפן געלדער, געבויט, און דער היכל איז היינט אַ

— אויף דער צוקונפט. אַט דער שרעקליכער
עבר טאָר זיך מער ניט איבערחזרן, אין יעדער
באַדינגונג.

אפשר א דאנק אייך וועלן דאס אלץ געדענקען
די קומענדיקע דורות פון אונדזער צוריק-
אויפגעלעבטן פאָלק. איזוויל איך אייך אויסדרוקן
מיין הארציקסטן דאָנק און יישר-כח.

קומט זיי אלעמען טאקע א הארציקן יישר כח!
דאס וואס געשעט גאָכן שרעקלירן חורבן
בארעכטיקט אונדז זיין שטאַלץ; מיר זענען ניט
געווארן א פאָלק פון נקמה-נעמעס, מיר זענען
ניט געווארן טעראָריסטן אדער רוצחים.
אונדזער גרויסער שונא היינט — איז די צייט.
איז טאָרן מיר גאָרניט ניט פארגעסן און לערנען

אברהם מוריק

בכנס השלישי של יהודי ווהלין

קול ענות-גבורה נרים בגאֹה / על אף היותנו פליטי-חרב אכולי-דאֹבה. / למדנו הלֶקח
ונשָׁנָה זאת לְבִנֵינו / לא עוד גולה, גלות, נִשְׁרִישׁ בְּמִכּוֹרֵתֵנו! / בָּה, בְּשִׁמְמָה, הִפְרַחְנוּ גַם / לא
עוד נְזוּז מִכָּאן!

כּוֹאֲבִים אֲבָדוֹן חַיִּי אֲחִים וְקִהְלוֹת / אֲרוּרִים עַמְלָקִים, אִין סְלִיחוֹת, אִין מְחִילוֹת / זַעֲקַת
הַמוֹמְתִים וּמֹת-גְבוּרָה שֶׁל לֹחֲמִים / בְּכָל דְּרָכֵינוּ יְלוּנוּ, לַעֲדִי-עַד, לְעוֹלָמִים. / בְּנֵי קִהְלוֹת
קְדוּשׁוֹת, מִי יִתְּנָה חִירְבָנְכֶם, / יְבוֹרְכוּ מְנַצְיָחֵי חַיִּיכֶם וּמוֹתְכֶם. / הַבּוֹז לְבִנֵי קִין, אוֹת קְלוֹן
עַל מִצָּחָם. / נְחִזֵּק יְדֵי אֲחִים, גּוֹפִם וְרוּחָם. / תִּזְוֹן הַעֲצָמוֹת הִנֵּה קָם וְהָיָה / עִם שִׁבְעַ
נְדוּדִים חֹזֵר לְמִכּוֹרָה. / הָאֶסְפוּ נָא, אֲחִים, מִכָּל קְצוֹי עוֹלָם / קִהְלוֹת-קְדוּשׁוֹת וּוְהִלִּין,
יְחִי! יְחִי עִם כָּל הָעָם.

א בריוו אין רעדאקציע

"דאָרטן" און "דאָ"

(אין די ראָמען פון לעצטן
וואָלינער וועלט צוזאמענפאָר)

געראַטעוועטע "האַלאָוועשקעס" וואָס ער האָט
זיך באטייליקט אין זייער צוריקבלי.

איז פיל איך עפעס א מין נאענטקייט, א מין
שותפות צום איבעררייס וואָס דערקוטשעט. בין
איך דאָך געקומען פון "דאָרטן". און דאָרט זענען
אריבער מייע קינדער-און יוגנט-יאָרן. דאָרט איז
געווען דער יסוד, די פלאטפאָרמע אויף וועלכע
מיר בויען דעם המשך.

א סך יאָרן זענען אריבער פון דעמלט אן. פון
דער "היים". אונדזער לעבן איז אריבער דאָ ווי
שותפים צום שאפן. דאָ האָבן מיר "געבויט און

אין א טאָג פון "שבוע הספר". אין ראדיאָ רעדן
שרייבער. אַט הערט זיך דער קול פונעם דיכטער
חיים גורי. ער רעדט איבערן ים, וואָס אויף
זיינע ברעגן איז ער געבוירן און וואָס צעשיידט
פון "דאָ" און "דאָרט". וועגן די וועלכע זענען
געקומען פון "דאָרטן" און וועגן דעם איבעררייס
וואָס באגלייט עלטערן, וואָס זענען געקומען פון
יענער זייט ים — און די וועלכע זענען געוואקסן
דאָ. אפשר האָבן געוויקט אויף אים, ווי א שליח
פונעם לאנד, די בילדער פון שרעק און חורבן
וואָס האָבן זיך אנטפלעקט פאר זיינע אויגן און די

די ביכער פון דער שטאטישער ביבליאטעק, וואָס מיר האָבן געשלונגען מיט דורשט. אונטער זייער השפעה האָבן מיר געחלומט אונדזערע צוקונפט-חלומות; די זוהילער ישיבה מיט אירע תלמידים פון די ארומיקע שטעטלעך מיט זייער דלות און גייסטיקן רייכטום. געעסן "טעג" און געשלאָפן אין בית-מדרש, אָבער געלערנט תורה מיט מסירות און דורשט. שמחת תורה איז דאָרטן געווען דער "יומטוב פון דער תורה", וואָס זיי האָבן געלערנט; דער הויך-געשעצטער עילוי, גייסטיק רייך, א גרויסן זכות האָבן געהאט די וועלכע האָבן אים געקענט און געלערנט פון אים תורה. און די אלע יוגנט-באוועגונגען וואָס האָבן געווינדמעט זייער טעטיגקייט לערנען און לערנען ארבעטן, כדי זיך מכשיר זיין צו דער עליה — א זונען-שטראל אינעם וויסטן גלות.

מיר, די ווייניק איבערגעבליבענע פון די סך וואָס האָבן געשטרעבט עולה זיין — גייען ארום מיט א ריס אין הארצן וואָס וועט שוין קיינמאל נישט זיך צוריקהעפטן. קלאגן אריף אונדזערע טייערע און — ווי אינעם ליד פון דער דיכטערן פאניא בערגשטיין, "טראגן די ניגונים/פארפלאנצט פון אונדזערע עלטערן/געזאנגען פארגעסענע, זמירות פון שבת. זיי גייען אריף און וואקסן/און זייערע ווארצלען אין אונדזערע אדערן פארפלאַכטן".

יענע יאָרן האָבן איבערגעלאזן אריף אונדז זייער איינדרוק אריף אונדזער גאנץ לעבן. מיר טראגן זיי אין זכרון מיט בענקעניש און ליבע.

זהבה גאלדמאן-ריס (חיפה)

געבויט געוואָרן, ווי ס'זאָגט דער דיכטער. דאָ האָבן מיר געארבעט און געשאפן, שותפים פון א וועג און געדאנק.

פונדעסטוועגן טראגן מיר אריף אונדזער רוקן דעם עבר, וואָס איז קורץ אין פערגלייך מיט די יאָרן וואָס מיר האָבן געלעבט דאָ, ווייל דאָס ליגט אין אונדזער בלוט און אין אונדזער אַרט דענקען, אין אונדזער צוגאנג צו די לעבנס-ווערטן. די שטוב אריף שקאלנער גאס אין קארעץ; אונדזערע טייערע, געליבטע עלטערן וואָס האָבן געארבעט שווער אלע זייערע יאָרן, וואָס האָבן אפגעשפאָרט פון זייער מויל, כדי אונדז געבן די געהעריקע דערצינונג, וואָס איז געווען איבער זייערע כוחות — און זיי האָבן נישט זוכה געווען, נישט זיי און נישט מיר, כדי זיי ווייזן אז זייער מי איז נישט געווען אומזיסט.

און מיין קליין ברודערל בוזילע, וואָס בלויז ליידן איז געווען זיין גורל...

און די "תרבות" שולע מיט די אויסגעצייכנטע לערער. כ'ווייס נישט וואָס איז געווען זייער פאַרמאלע בילדונג, אָבער זיי זענען געווען ווונדערבארע דערציער, מענטשן מיט שווינג און גייסט. אלץ וואָס זיי האָבן אונדז געלערנט איז געווען ברייט און טיף. ווער קאן פארגעסן דעם לערער פון ליטעראטור דוד סאלאמאניק; דעם קאנקורס אויפן בעסטן ארטיקל וועגן שרייבער, וואָס זייערע שאפונגען האָבן מיר געלערנט; דעם לערער פון תנ"ך שטראסבערג, וואָס זיינע לעקציעס זענען געווען אומפארגעסליכע איבערגעבענישן. און די שולע-פייערונגען; ארעם אין דעקאָראציע אָבער רייך אין קולטור;

הרהורים נוגים על שכחת העבר

גד רוזנבלט

שני אלה בתורה שבכתב. אך גם בתורה שבע"פ אנו מוצאים שני איזכורים: חיובי — מלחמת החשמונאים בכובשים היוונים, שחרור ירושלים, ניקוי הריסות בית המקדש, הנס של פך השמן, וחידוש העבודה בבית-המקדש. המסורת היהודית אמצה חג זה וקבעה את ימי החנוכה, חג הניצחון והחרות, ונצטוינו להדליק את הנרות בריש גלי, למען יראו וידעו ובכל יום להגדיל את

שני איזכורים ייחודיים, חיובי ושלילי, קיימים במסורת היהודית. האיזכור החיובי — הצו "זכור את יום צאתך ממצרים" והוא הקשור באירוע שמח, חג יציאת הגלות. האיזכור השלילי — גם הוא באותו אירוע בעת יציאת מצרים. התקפת עמלק בפאתי המדבר: "ויוזב בכך כל הנחשלים" והצו ההיסטורי — "זכור את אשר עשה לך עמלק".

ואם מנהיגים יהודיים כך, מה כי נלין על העולם הנוצרי?

אנחנו, שנותרנו לפליטה לאחר מבול-הדמים הנורא ואלה שהצליחו לחמוק מהתופת לפני השואה — אסור לנו לשכוח ולו ליום אחד, את אלה שהשארו אחרינו בבורות באוקריינה ואלה שאפרם זורה ביערות ובשדות אירופה. עד "סוף כל הדורות" נזכור ונזכיר זאת לעמנו, לעמים הנוצרים, השותפים האקטיביים והפסיביים לרצח עמנו ולעולם כולו, גם אם עיפו משמוע. עדיין זכור לניצולים רבים, כי אנשי ס.ס. נהגו ללעוג לאסירים באומנם "לא משנה כיצד תסתיים המלחמה — איש מכם לא יוותר בחיים כדי להעיד, ואפילו ישארו מעטים, העולם לא יאמין להם. לא תהיה וודאות, כי העדות שלכם תישמע יותר מדי מפלצתית ומוגזמת בכדי להאמין לה". מפחידה המחשבה מה עלול להתרחש תוך 20 שנה, כאשר כל עדי הראייה ילכו לעולמם ו"אור ירוק" יינתן אז למזיפים, שיכחישו הכל. כדברי פרימו לוי, הסופר היהודי יליד איטליה, כי "אין לתת בשום אופן לעזות-מצח זו לנצח, שאם אפשר יהיה לשכנע אנשים ואומות בעולם, שאושריץ לא היתה ולא נבראה, ייקל מאד לבנות אושריץ שניה".

*

לא הגרמנים בלבד הרגו ורצחו. עזרו להם, כידוע, שכנינו "הנחמדים": האוקראינים, הרוסים, הפולנים, הליטאים, ושאר פסולת אדם. בטרבלינקה למשל, היו בס"ה 30 גרמנים.

נזכור שהם מכרו ורצחו אותנו, נשים וטף בעבור ק"ג מלח או זוג מכנסיים ומגפיים. ונזכור להם את הציידים הארורים שהילכו בחורשות, בשדות וביערות יום ולילה על מנת לצוד את האומללים ולמוסרם לגרמנים, או שהרגום במו ידיהם.

אנו, שארית הפליטה, הבאנו אתנו זעקתם של אחינו המומתים וצוואתם לנקמה ולהקמת המדינה היהודית.

מעציב שממשלת ישראל לא הקימה גוף מיוחד שיטפל בפושעים נאצים ובענישתם, (במקרים מיוחדים כגון משפט אייכמן, המשפטים בגרמניה ומשפט דמיאנוק, הוקמה יחידה זמנית שטיפלה בכך). גם "בנות-הברית" טיפלו בשנים הראשונות לכניעת גרמניה רק בנאצים גרמנים ואוסטרים, ולא במשתפי פעולה.

מספר הנרות, היינו להרבות אור.

האיזכור השלילי — פרשת אחשוורוש, המן, מרדכי ואסתר. ימים שחורים בגלות פרס, עד כדי פרסום חוק להשמדת היהודים. ולאחר מה שקרה, קבעו אנשי המסורת את חג הפורים. המוטיבים הקשורים עם חג זה, אינם מחניפים כל כך לגאווה הלאומית, כמו הביטוי "ואילו לעבדים ולשפחות נמכרנו היינו מחרישים".

זהו מסוג האיזכור של העמלק, אך מכאן אנו למדים שאנשי המסורת שלנו ידעו ודאגו להנציח במסגרת הדת אירועים בעלי חשיבות בחיי היהודים בשנות הגלות הארוכות.

לאחר השואה, בעולם המסורתי והדתי, לא הצליחו לעגן את איזכור האירועים הטרגיים האלה בנתיב דתי, ואפילו מה שעשתה הרבנות הראשית לארץ-ישראל כאשר קבעה את "יום הזכרון הכללי" בעשרה בטבת, לא הביא את הנושא לכל בית ומשפחה בישראל להבדיל מ"יום השואה והגבורה" שנתקבל על רוב העם כיום זכרון כללי וחשבון נפש. אך הכוונה הרי לאספקט הדתי; הנצחה כלל-יהודית לדורי-דורות.

*

הכחשת השואה היתה כמעט לתופעה נורמלית. בצרפת, למשל, קבלו אפילו על כך "דוקטורט"; בשווייץ ובקנדה קבעו חוקרים מגמתיים (במחקרים מדעיים!) שענין ההשמדה במחנות בגזים ובכבשנים לא מתקבל על הדעת, כי מבחינה טכנית אין כל אפשרות להשמיד 6 מליוני אנשים.

טראגי מאד, שלהשכחת השואה מצטרפים גם חוגים יהודיים מסויימים. לאחרונה התקיימה באנגליה ועידה של 500 הגמונים אנגליקנים מרחבי העולם, בראשות הארכיגמון מקאנטרברו. הועידה ניסחה הודעה שממנה עולה שכל תורת הכנסיה הנוצרית במשך כל שנות קיומה כאילו קועקעה, וכי ליהודים דרך משלהם לישיועה, שאינה הדרך הנוצרית. הם אפילו מודים, כי סילוף התורה היהודית הוביל לעיתים קרובות לרדיפת היהודים וכי עיקרי הנצרות סיפקו את הבסיס לאנטישמיות המסורתית ששיאה היה בשואה.

העיתונות יודעת לספר שבכנס זה הופיע רב חשוב אחד, שאמר כי לא צריך לחטט לאורך ימים בשואה ולתת לזמן "לנרמל" האירועים, כי "איזהו חכם, הרואה את הנולד".

פרקים בהיסטוריה של יהודי ווהלין

ד"ר שמואל ספקטור

מז'יריץ נגד אוסטראה

מפרשיות האוטונומיה היהודית בוהלין
במחצית המאה ה־20

בענינים יהודיים פנימיים, כמו התקנה שהביא רבה של לודמיר ר' יום טוב ליפמן הלר, לאסור על קניית הרבנות בעיר מסוימת מידי האציל בעל־המקום. כן נידונו סכסוכים פנימיים, תקנות בעניני כספים, חינוך, סכסוכים פנימיים או מתן הסכמות למחברים לספריהם. הקהילות הראשיות שלטו ביד רמה על עשרות קהילות קטנות יותר ("סביבות"), כך בשנת 1700 שלטו: אוסטראה על 23 קהילות; לודמיר על 16; לוצק על 17. לעתים העבירו הקהילות הראשיות את עיקר מעמסת המסים על הקהילות הכפופות להן, ביחוד כשעול זה הלך וגבר החל מסוף המאה ה־17. פרנסי הקהילות הראשיות והרבנים שלחו נציגים מקרבם־הם, להתועדות ארבע ארצות — הגוף האוטונומי של יהודי ממלכת פולין.

בינתיים גדלו והלכו הקהילות התלויות, ובעזרת האצילים בעל־המקום שהיו לעתים בעלי מעמד רב בממלכה — מגנטים כמו הרדזיבילים, הלוֹבוֹמירסקים או הפוטוֹצקיס, עשו מאמצים רבים, שעלו בממון רב, להשתחרר מעולה של הקהילה הראשית. כך אנו מוצאים בהתועדות גליל ווהלין בינואר 1700 בהורוכוב שתי קהילות ראשיות נוספות: קובל וקרמניץ, ואילו אוליקה ודובנא מופיעות כקהילות עצמאיות שאינן

בשנים ההן התפתחו מוסדות האוטונומיה היהודית בממלכה הפולנית־ליטאית, הכונה לועדי הארצות (הגלילות), לועד ארבע ארצות (פולין גדול, פולין קטן, רוסיא, ווהלין) וכן ועד מדינת ליטא. המלך הפולני, שביקש לקיים צבא־שכירים שישחרר אותו במידת מה מתלותם של האצילים וצבאותיהם הפרטיים, החליט ליעל את גביית מס הגולגולת היהודי על־ידי הטלת גביית מס זה על היהודים עצמם או ביתר דיוק, על נציגותם — הועדים דלעיל. במסגרת ועד ד' ארצות השתתפו נציגים של ועד ארץ או גליל ווהלין, הידיעה הראשונה בידינו על התועדות ועד גליל זה, היא אמנם מדצמבר 1587, אך יש לשער שראשיתו כמה עשרות שנים לפני־כן.

מבנה ועד גליל ווהלין וכיצד הוא הוקם?

הועד לא נבחר בבחירות כלליות ודמוקרטיות, כי אם הורכב מפרנסים ורבנים של הקהילות הראשיות. במאה השנים הראשונות היו אלה קהילות אוסטראה, לודמיר ולוצק. פעם או פעמיים בשנה נתכנס ועד זה בעיקר לחלק את מס הגולגולת, ובהזדמנות זאת עסקו גם

טרופצקיסטי וכו' ולא מהכנסיה הקתולית והאחרות וגם לא ממה שמכונה "העולם הנאור". הם קוננו על הירושימה, בה נהרגו ששה רבוא איש, ולא הזכירו את המליונים שניספו בשואה. רק קומץ סופרים, פוליטיקאים ואנשי כמורה כפרטים, התבטאו וכתבו על השואה ובכך תמה הזדהותם. זכרון השואה, למען לא יסוף מקרבנו, מחובתנו להורישו לצאצאינו ולדורות הבאים.

"לזכור את העבר / לחיות את ההווה / לבטוח בעתיד" / שר הפרטיון אבא קובנר.
ואכן, שיכחת העבר מסכנת את עתידנו.

ההסכמים של ההסגרה בין ישראל ובין הרבה מדינות בעולם מונע מראש חיפושים אחרי נאצים ועוזריהם. לצערנו, מדינת ישראל פשטה מוקדם מדי את בגדי האבל של ימי השואה.

האם תתכן שואה נוספת? בתנאים מסויימים — אולי לא בהיקף כפי שהיא היתה. אבל מקומית, ארצית ובתנאים בינלאומיים מסויימים — הדבר אפשרי.

לאחר השחרור לא שמענו על קיום כנסים מיוחדים בנושא השמדת היהודים. לא משום אינטרנציונל, סוציאליסטי, קומוניסטי,

עבור המסים הכבדים מדי שגבתה. לאחר ההתכנסות מיהרו פרנסי מז'יריץ' ללויצק, אז בירת הוויבודיות ווהלין, וב-4 במאי 1739 רשמו החלטת ועד ד' ארצות בספרי העיר, וכך בקשו לתת למסמך תוקף רשמי ומחייב. אלא שגם צעדים אלה לא הועילו, ופרנסי אוסטראה עמדו במקצם. לפיכך, עוד באותה שנה (1739) פנו נציגי מז'יריץ' לבית-הדין העליון (הטריבונל) של אוצר המדינה בעיר ראדום, וזה פסק שעל פרנסי קהילת אוסטראה לקיים את כתב-הזכריות של המלך ככתבו וכלשונו, דהיינו לשחרר את קהילת מז'יריץ' מתלות, וכד'. שנה לאחר-מכן, ב-1740 הובא שוב הסיכסוך בין שתי הקהילות הנ"ל בפני בית-הדין העליון של האוצר בראדום. הפעם התלונן הפרנס יצחק בן הירש ממז'יריץ' דקוריץ נגד ראשי ועד גליל ווהלין, אשר סרבו לשלוח אותו כנציג ל"התועדות הארצות" (Congressum Generalem). יש לזכור שבאותה עת, סוף המחצית הראשונה של המאה הי"ח, השתתפו בכינוסי ועד ארבע הארצות לא רק נציגי הקהילות הראשיות, אלא גם נציגים של קהילות עצמאיות לא מעטות. מז'יריץ' צדקה איפוא כשתבעה לעצמה זכות זאת. בית-הדין העליון של האוצר פסק ב-1740 שיש לנהוג על-פי פסק-דינו משנת 1739, כלומר למלא אחרי תביעת פרנסי מז'יריץ'.

חוב עתק של מס גולגולות למדינה, לאצילים ולכנסיות

לא ידוע, אם בכך נסתיים הסיכסוך על השליטה בין אוסטראה למז'יריץ'. רק כעבור 24 שנים, ובשנת 1764, בוטלו הועדים על-פי החלטת-הסיים והמדינה החליטה לגבות מהיהודים ישירות את מס הגולגולות, אך התברר שהועדים והקהילות נשארו חייבים סכומי-עתק למדינה, לאצילים ולכנסיות. הוקמה ועדה ממלכתית להסדרת חובות היהודים, ובהחלטתה מ-21 במרץ 1767 הוזכרה מז'יריץ' כקהילה עצמאית, שאיננה כפופה לשום קהילה ראשית.

ביטול הועדים הביא לפירוק המיבנה הארגוני של האוטונומיה היהודית, ונשאר רק התואר היסודי — הקהילה היהודית. בוטלו כל הכפיפויות הקודמות, ונשארה רק התלות של יהודים בכפרים ובעיירות ועירות לקהילה המאורגנת הקרובה (הקהל). עברו עוד 30 שנה ופולין חולקה, וגליל ווהלין סופח לקיסרות הרוסית.

כפופות לשום קהילה ראשית. לגבי אוליקה יש לשער שהיא זכתה במעמד עצמאי תודות לנסיך רדזיביל, שהיה אז מגדולי התקיפים במדינה. ב-1703 התלוננו פרנסי אוליקה, שלא נותנים לנציגם להשתתף בהתכנסות ועד הגליל ומטילים עליהם מס ללא הסכמתם; בדובנא המצב היה שונה: בשנת 1720 הפכה לקהילה ראשית בעלת קהילות "סביבות", וככזאת שלחה נציגים לוועד. פרנסה ר' מאיר בן יואל כהן שימש אף כפרנס ועד ארבע ארצות בעשור עד 1764, שאז חוסלו הועדים.

ניתן לשער שלא רק אוליקה, ודובנא ביקשו והצליחו להינתק מתלותן; היו עוד קהילות שביקשו להשתחרר מעול זה, ביניהן: מז'יריץ' (דקוריץ), רובנא ופולנווא (Polonne) והפעם מקהילת האם אוסטראה. היו אלה קהילות די מכובדות, שכן בחלוקת מס הגולגולות לשנת 1700 חריבו לשלם: פולנווא — 1700 זהובים; מז'יריץ' (עם קיליקיב) — 1550 זהובים ורובנא — 1000 זהובים. סכומי פולנווא ומז'יריץ' היו הגדולים ביותר שהוטלו אז על קהילה כלשהי בוהלין, סכומים אלה מעידים על גודל הקהילות מבחינת אוכלוסייהן וביסוס כלכלי.

"כתב הזכויות" של קהילת מז'יריץ'

בעל-המקום של קהילות אלה היה הנסיך לובומירסקי, אציל תקיף מעשירי המדינה. כנראה בעזרתו וסיועו השיגה קהילת מז'יריץ' ב-11 באוקטובר 1726 כתב-זכויות (פריווילגיה) מהמלך אוגוסט השני, לפיו התנתקה הנ"ל מקהילת אוסטראה. בכתב נאמר שיש לה הזכות, יחד עם רובנא ופולנווא, לשלוח נציג להתועדות גליל ווהלין, תפקידו של נציג זה יהיה לדאוג, שבעת חלוקת מס הגולגולות ומסים אחרים, לא יוטל עול כבד מדי על הקהילות שהוא מייצגן.

ברם, פרנסי אוסטראה לא רצו להוציא מידיהם "מכרה זהב" שכזה, ולא מיהרו לבצע את הכתוב בפריווילגיה המלכותית. נוצר סכסוך שאת פרטי התפתחותו אין אנו יודעים. בראשית 1739 התלוננו פרנסי מז'יריץ' על קהילת אוסטראה בהתכנסות ועד ארבע ארצות שהתקיימה ביארוסלב. שם הוחלט שקהילת אוסטראה חייבת לכבד את כתב-הזכויות המלכותי ולשחרר את מז'יריץ' מתלות, וכן לפצותה ואת קהילות רובנא ופולנווא

יהודה מרין

לקראת שנת היובל
להסכם ריבנטרופ-מולוטוב

חלק מיהודי ווהלין ה"עשירים" שרד
ע"י שהוגלה לצפון הרחוק

התפילות בימים הנוראים, ונהנים למראה הטנקים הנעים קדימה והחיילים המחייכים ומנפנפים להם. האוכלוסיה של מזרח פולין והיהודים במיוחד, קיבלו בהתלהבות את הצבא האדום שהופיע כמשחרר וידידותי.

החלפת המנהיגות
המקומית הוותיקה

בעקבות הצבא האדום הופיעה האדמיניסטרציה הסובייטית, ועמה המשטרה החשאית וקציני המיליציה. פעולתה הראשונה היתה לכידת קצינים ופליטים פולנים שהיו בדרך לרומניה בדרום, לליטא בצפון, והובלתם לשטחים המרוחקים שבבריה"מ. גורל דומה נועד לבעלי האחוזות, תעשיינים, סוחרים עשירים, (אוקראינים, פולנים ויהודים), פקידות פולנית בכירה, שופטים, שוטרים, עסקנים פוליטיים (לרבות עסקנים ציונים) ואחרים בגין חתרנות נגד המשטר הסובייטי — ורכושם הוחרם. מאידך גיסא, מבתי הכלא הפולניים שוחררו אסירים קומוניסטים ופעילים אוהדים לבריה"מ, שנרדפו על ידי השלטון הפולני.

לביסוס האדמיניסטרציה האזרחית היו זקוקים הסובייטים לעזרת המקומיים, וזאת כדי לשוות לה אופי של שלטון מקומי והעדיפו אוקראינים ובילורוסים. בדרך זו הסתננו לאדמיניסטרציה לאומנים ואלמנטים אנטי-סובייטיים, אשר במשך הזמן היוו "גייס חמישי". אנשי הצבא האדום ועסקנים סובייטיים הרצו בכל הזדמנות על תולדות מהפכת אוקטובר, על גבורת הצבא האדום וכו', כשכל הרצאה הסתיימה בפסוקי תהילה לצבא האדום המשחרר ולמנהיג העמים סטאלין הגדול. אורגנו נשפי ריקוד עם חיילים ואזרחים סובייטיים. התפתחה ידידות בין המקומיים והמשחררים. התעמולה הסובייטית היכתה שורשים בחלק מהאוכלוסיה ובמיוחד בקרב הנוער היהודי שראה את עתידו בלימודים, בעבודה קונסטרוקטיבית וביוזמה, מה גם

1989 היא שנת היובל להסכם ריבנטרופ-מולוטוב (אוגוסט 39) — חוזה אי-התקפה וקשרי-מסחר בין גרמניה הנאצית ובריה"מ. הגרמנים קיוו למנוע לזמן-מה חזית שניה ולהבטיח לעצמם אספקת מזון ודלק וסטאלין ראה בהסכם אפשרות להתפשטות, ולמניעת השתתפות בריה"מ במלחמה ה"אימפריאליסטית". ברם זו היתה, כידוע, מדיניות סובייטית אומללה וקצרת-ראות שאיפשרה לגרמנים לכבוש את מערב פולין וזמן קצר אחרי-כן את רוב ארצות אירופה. לאחרונה, הקיץ, ממש ימים ספורים לפני כתיבת שורות אלו, פרסם "פראוודה" מאמר ביקורת נוקבת על סטאלין בגין הסכם זה, שהיה לדברי ההיסטוריון הצבאי וולקובונוב "חילול הקודש", שכן הוא דיכא את כל האנטי-פאשיסטים ברחבי העולם. העדר החזית המזרחית איפשר לגרמנים להגדיל את צבאם ונשקם. בעקבות הסכם אי-התקפה השתלטו הסובייטים ללא מלחמה, על מזרח פולין, חלק מרומניה (בוקובינה ובסרביה), על ארצות הבלטיקה ועל חלק מפינלנד. בתקופת ההסכם התנהגו הגרמנים בשטח ככובשים אכזריים ואילו הסובייטים בשטח הכיבוש שלהם — כמשחררים, ולכן נהר זרם של פליטים ממערב למזרח. שלטונות בריה"מ נהגו בסובלנות יחסית לפליטים אזרחים ולחיילים שנפלו בשבי, אולם בעוינות לקצינים פולניים שבויים.

החיילים בעקבות שעורי-הדרכה ענו תמיד על שאלות: "אצלנו הכל בשפע ואין מה לדאוג, תהיה לכם תעסוקה ופרנסה" ואילו התנהגותם של הקצינים והחיילים הסובייטיים עוררה חשדות, באשר אלה התנפלו על חנויות הלבשה והנעלה, דברי טכסטיל, עור, מזון ושעונים, מכל הבא ליד ושילמו כל מחיר. בתחילה שמחו הסוחרים על השגשוג אך מהר מאוד נשארו ללא סחורות, ללא כל אפשרות לחידוש המלאי ועם כסף פחות-ערך. אך כאשר חיל השריון הסובייטי נע קדימה והתבסס, היו המתפללים יוצאים בהפסקות שבין

נצלו מהשמדה רובהגולים. בשטח הכיבוש החלה ב־1940 הסובייטיזציה ה"חוקית", הלאמת רכוש, רפורמה אגררית, ארגון קואופרטיבים וצרכניות, הקמת "סובחוזים" ו"קולחוזים", דבר שגרם לירידה ברמת החיים של רוב האוכלוסיה ונוצרה אריזה עוינת למשטר.

עם הכיבוש הסובייטי הופסקה כל פעילות מפלגתית ותנועתית, אך בשטחי התרבות וההשכלה נקטו בתחילה מדיניות מתונה יחסית. בתי הספר הוכרוזו כממלכתיים, משמע מוחזקים ע"י השלטונות. לשון ההוראה בבתי הספר נקבעה בהצבעה על ידי ההורים, הסובייטים היו בטוחים, כי במשך הזמן יעדיפו ההורים את השפה הרוסית או האוקראינית, שנקבעו כלשונות ההוראה הרשמיות באוניברסיטאות. ואכן, בשנת 1940 — 1941, קטן מספר בתי הספר היהודיים בצורה ניכרה ורוב בני הנוער היהודי למד בבתי ספר רוסיים ואוקראינים.

בשנים 1939 — 1940, התפתחו מאד שטחי אמנות ותרבות יהודים שונים. בכל עיר גדולה במערב אוקראינה ובילורוסיה הוקמו תיאטרונים יידיש ממלכתיים, נוסדו ארגוני ציירים, גרפיקאים, פסלים וסופרים יהודים. היתה זו תקופה של חיי תרבות יהודים תוססים (בפגישה בין פרץ מרקיש מהמזרח לבין הרש סמוליאק מהמערב, הביע מרקיש את דעתו: "לכם צפוי מה שבא לנו. עם הזמן יחסלו הכל").

מבלי להתייחס לנבואתו של מרקיש, היתה זו תקופת פריחה קצרה לתרבות יידיש. לצד הצללים המרובים של המשטר הסובייטי נראו גם אורות, כמו למודים וטיפול רפואי ממלכתי חינם. נוצרו גם מקומות עבודה חדשים, אם כי השכר הספיק בקושי לקיום. רבים מבני הנוער היהודי מצאו מקומם במשטר החדש, הם הושפעו מהאידיאולוגיה הקומוניסטית, הצטרפו ל"קומסומול" והתחילה הסובייטיזציה של הנוער. בתקופה ההיא נפגעה המסורת היהודית. חילול שבת וחג בפרהסיה. בבתי הכנסת נראו רק מעטים מבני הנוער.

החיים תחת השלטון הסובייטי היו קשים — ומשעממים. העתונות הדלה שהופיעה "מטעם" ושידורי הרדיו היו מנווטוניים ומשעממים. תקות השלטון הסובייטי במזרח פולין ארכה למעלה מעשרים חודשים (סוף ספטמבר 1939 יוני 1941). רובה של האוכלוסיה היהודית התייחס למשטר זה ספק בפחד, ספק בנאמנות מכיוון שמנע כיבוש

שהשלטון הסובייטי התייחס בסובלנות לעברם הפוליטי ואיפשר לרובם להסתגל למצב החדש.

התנוונות מעמדית-חברתית בקהילה היהודית

כאשר עברו ימי השכרון הראשונים, הורגשה משמעות חילופי השלטון. לראשונה היה חוסר במקומות עבודה והחנויות התרוקנו. אנשים החזיקו שטרות כסף סובייטי בלי אפשרות לעשות בהם שימוש. לרוב האוכלוסיה גם כסף לא היה. התארגן שוק שחור בבגדים, נעלים מצרכים שונים ובחומרי הסקה ונוצרו תורים ארוכים לקניית מזון בצמצום רב.

250.000 הפליטים ממערב פולין, משטח הכיבוש הגרמני, היו תלויים לגמרי ממקורות פרנסה. כשנה אחרי ה"שחרור" הנהיגו הסובייטים "רפורמה" ובן לילה הפכו הכל לקבוצים מרודים. מצב הפליטים היהודים היה בכי רע. השלטונות עזרו אז בהקמת קואופרטיבים וסדנאות עבודה. הופיעו מודעות שקראו למקומיים ולפליטים להרשם לעבודה במכרות הפחם בדונבס ובמפעלי המתכת באורל. רבבות יהודים נרשמו והוסעו לשם, אך כעבור זמן קצר חזרו רובם בגלל תנאי העבודה הקשים והדיור הגרוע.

המשטר הסובייטי העניק לאוכלוסיה ה"משוחררת" ולפליטים אופציה לקבלת אזרחות סובייטית והצטרפות למשפחת העמים בבריה"מ. חולקו פספורטים ותועמלנים הצביעו על מזלם הרב של תושבי מערב אוקראינה ומערב ביילורוסיה שזכו באזרחות הסובייטית בקלות יתרה — לעומת תושבי בריה"מ אשר שילמו בעדה במיליוני קרבנות.

רוב הפליטים קיבלו את תהליך ה"פספורטיזציה" בדאגה רבה; הם השאירו משפחות בשטח הכבוש הגרמני ובקבלת אזרחות סובייטית, הם צפו קשיים להתאחד עם משפחותיהם. מספר ניכר של פליטים החליט להסתמך על הסכם הרפטיאציה בין בריה"מ וגרמניה והחליטו לחזור למשפחותיהם שבשטח הכיבוש הגרמני.

במבצע מדהים רוכזו כל הסרבנים ושולחו ברכבות משא למחנות עבודה באזורים הצפוניים של בריה"מ. היה זה ערב הפלישה הגרמנית לבריה"מ. וכך, בגלל אי-קבלת אזרחות סובייטית,

אברהם קלבן

מחנות שבויים

על אדמת ווהלין ובגרמניה

ב. מאבקם של אסירים יהודים
ביניהם יוצאי ווהלין בשבי הגרמני

פולין שבמחוז ז'יטומיר במשפחתו של זגג. בבית הספר בפולין בו למד הנגר יוסף למדו גם ילדים גרמנים תושבי הסביבה ומהם למד יוסף את השפה הגרמנית. אחרי שסיים את הגימנסיה המשיך יוסף את לימודיו במכללה התיכונית לרפואה בז'יטומיר. בשנים האחרונות שלפני פרוץ מלחמה השנייה הוא ניהל מרפאה בתחנת הרכבת בקייב. בקיץ 1941 לאחר פלישת גרמניה לבריה"מ גויס לצבא האדום. באוגוסט 1941 נפל בשבי ליד העיר אומאן. הוא הצליח להסתיר את מוצאו והציג את עצמו כאוקראיני בשם גיאורגי פסנקו. בקיץ 1942 הועבר י. פלדמאן למחנה שבויי מלחמה בשוואנסטראסה במינכן. גם כאן הצליח להסתיר את מוצאו. במאוס 1943 הוקם במחנה ועד של הארגון המחתרתי B.S.V. שעל מיסדיו נימנו בין היתר השבויים היהודים יוסף פלדמאן, מיכאל זינגר ובוריס גרויסמאן (ולאדימיר מוסייב).

מטרות הארגון היו: לשמור על משמעת בקרב השבויים; לחסל בוגדים בשורות השבויים; ליזום קשרים עם חוגים גרמניים אנטי-נאציים ולגרום נזק לגרמניה הנאצית בכל השטחים האפשריים. בראשית 1944 גילתה הגיסטאפו את הארגון וחבריו הועברו למחנה הרכוז דאכאו. שם נחקרו במשך חודשים רבים תוך עינויים אכזריים והוצאו להורג. ממסמך מקורי ממחנה דאכאו נודע שיוסף פלדמאן מת לאחר עינויים במחנה ב-10 במאוס 1944. יתר חברי הארגון, 92 אסירי מלחמה סובייטיים, הוצאו להורג ביריה ב-4 בספטמבר 1944. בין אלה היו סרן מיכאל זינגר מסטאלינגראד; סגן בוריס בן אריה גרויסמאן (ו. מוסייב) לשעבר סטודנט במכון לכלכלה באודסה; סגן אברהם יאז'מסקי (בוריס קלסוב) סטודנט להיסטוריה מאירקוטסק שבסיביר; הרופא הצבאי יוסף בן חנן אלפרוביץ; מרדכי אברמוב ואברהם מירוצ'ניק מווהלין (מהעיר העיוור).

דף מהולל במסכת הלחימה של שבויי מלחמה יהודים הוא תרומתם להקמת ארגון מחתרת של שבויי מלחמה סובייטיים על אדמת גרמניה. יחסית היה מספרם של השבויים היהודים במחנות אלה קטן למדי; רוב השבויים היהודים הוצאו להורג במחנות המעבר ורק מעטים שהצליחו להסתיר את יהדותם הועברו למחנות שבגרמניה ובאוסטריה. שבויים אלו השתמשו בשמות בדויים (סלאוויים, מוסלמים) ולפיכך לא תמיד ידועים השמות האמיתיים של השבויים היהודים שהיו פעילים באירגוני מחתרת של שבויי המלחמה.

ההיסטוריון היהודי-סובייטי יפים בן אהרן ברודסקי העלה במחקריו על מאבקם של שבויי המלחמה הסובייטיים בשנים 1941–1945, כי בתחילת 1943 הקימו קצינים סובייטיים שבויים על אדמת גרמניה את הארגון המחתרתי B.S.V. ("שיתוף פעולה של אחים שבויי מלחמה") הארגון הוקם באביב 1943 במחנה בשוואנסטראסה במינכן ובו הוחזקו באותה עת בעיקר קצינים. ראשי הארגון B.S.V. הצליחו גם ליצור קשרים ולשתף פעולה עם אנשי מחתרת גרמנים אנטי-נאציים. במחקרו "הם לא נחשבים כנעדרים" שיצא לאור במוסקווה ב-1987 מביא א. ברודסקי פרטים על מנהיגי הארגון. ביניהם היו גם לוחמים יהודים יוצאי ווהלין. יוסף בן שלמה פלדמאן נולד ב-1912 בעיירה

גרמני. אלא שרוב האוקראינים, הביילורוסים, הפולנים וחלק מהיהודים שנאו בדרך כלל את הסובייטים ומשטרם. פרנסתם של היהודים נמצאה להם בדוחק ואילו על חיי התרבות והרוח הונף גרון ה"יבסקציה".

היתה זו תקופה עצובה בחיי יהודי ווהלין, למרות שחלק מהם שרד בחיים הודות לגורל העיוור.

קהילות ווהלין — אנציקלופדיה זוטא

אברהם קירשנר

קליבן (קלעוואן)

מקובל היה על אנשי קליבן, יהודים כאוקראינים, שהשם קליבן גזור מהמלה כלוי, אורוות בפולנית. ואכן, נשתמרו עדויות כלשהן על רפתות ו"משקיעזר" ששרדו בקליבן היהודית עוד מימים קדומים. יחזקאל יורשת ז"ל, מספר בזכרונותיו הלא-גמורים (ראה עליו ב"ילקוט" 43) שסבו פנחס אלתר מודריק "היה אכר והיה לו משק וכו' והיה אדם בריא, עובד ומתעמל והילכו עליו שמועות שהוא מה"קנטוניסטים". וכנראה שחיו אז בעיירה עוד יהודים בעלי משקים כמוהו. לא ידוע מתי בדיוק החל הישוב היהודי בקליבן, אך קרוב לוודאי שבעת ובעונה אחת עם כל העיירות היהודיות שבקרבת רובנה ולוצק, עוד לפני שקאזימיר הגדול כבש את ווהלין (1349).

יהודי ירא שמיים וחסיד ר' משה-חיים זינדל'ס-קוויטמאן, שהקדיש רוב ימיו ולילותיו ללימוד תורה, ויהודי למדן וחכם, כר' משה קרצמן, שידע להתהלך עם הבריות ולייצג את תושבי העיירה היהודיים בפני נציגי השלטון הפולני. המלמדים בעיירה ר' חיים, ר' זעליג ור' הירשל היו מרביצים תורה ב"חדרים", מלימוד א"ב ועד לדף גמרא עם תוספות.

כל יהודי בעיירה היה נקרא בשמו הפרטי, בשם אביו או אמו או אפילו בשם סבו או סבתו. לאבי ז"ל היו קוראים ישראלית שרה לייזערס. לחלק לא מבוטל של היהודים היה שם לוואי: לקולטון ה"סטעלמאך" (מייצר אופנים לעגלות) קראו "העקער" משום שהיה אביהם-מולידם של 12 או 13 ילדים. לאחרים קראו על שם מומם (הסומא, העוור, וכו') או בתוספת מקצועם (הנפח, החייט, הכלן וכיו"ב). כן נוצרו גם לא מעט בדיחות ופולקלור על יהודי העיירה ("מתקן שעון, הוא עומד; שוחט תרנגולת — היא הולכת").

הרבה בתי-תפילה היו בקליבן: בית-הכנסת הגדול, בתי-המדרש של ר' אהרן, הטריסקאי, הסטיפנאי, האוליקאי, הקוריציאי (ע"ש הרביים) וה'קלויז' של החייטים וכו', וזכור שמש בית-הכנסת הגדול שהיה עובר בסימטאות העיירה לפני סליחות, עם זריחת השמש ודופק בתריסים: "קומו יהודים לעבודת הבורא לסליחות", ובימי ששי, בערב שבת — "אין שיהל אריין!" וכמו לפי צו מגבוה נסגרו מיד כל החנויות והחנוונים נחפזו לבית-המרחץ, להתרחץ, לטבול במקווה ולהחליף בגדי שבת. נרות השבת נצנצו מהחלונות ובישרו את בוא שבת המלכה.

חן מיוחד היה נסוך על קליבן. על נופה הציור ועל תושביה.

כביש ארצי חוצה את העיירה ממזרח למערב, מהעיר רובנה ללוצק בואך בועד לוורשה. הגבעות משני צדי הכביש ממזרח לעיירה עם שדרות העצים המצלים, היוו מקור משיכה לטיולים, לנוער — בלילות ולמבוגרים — בשבת אחרי הצהריים ולפנות ערב.

נהר הסטובלה עם מימיו השקטים זרם ממערב לעיר — ושימש מקום רחצה בימות הקיץ. מקום מיוחד היה מיועד לכובסות, לא הרחק ממפל המים שהניע את טחנת הקמח של וויציק. גשר העץ הרעוע שעל הנהר, הוחלף לימים לגשר ביטון רחב שאיפשר תנועה שוטפת לרכב בכביש רובנה — לוצק.

משני צדי הנהר השתרעו אחו רחב ידיים ואפרים למרעה הצאן והבקר. מסביב לעיירה — שדות תבואה ויערות אורנים עבותים ששימשו גם נאות קיץ. "נובוטטב" עם הפנסיונים היתה לשם דבר ונהרו אליה מאות קייטנים יהודיים מכל רחבי ווהלין.

רוב רובם של תושבי העיירה היו יהודים, בחלקם הקטן אוקראינים ורק משפחות בודדות — פולנים.

אנשים בעיירה

מי לא זוכר את זקן העיירה ר' שלום "פוטשטאר", מוביל הדואר בזמן שלטון הצאר, שהגיע לזיקנה מופלגת. יש שאמרו עד לגיל 120 — ועדיין כוחו במתניו; או ר' אלתר קלורמן בעל בתי-האבן ובעל-הגוזמאות המפליגות; או

פנסים והיוותה אתגר רק לאמיצים שבין הנערים. יום המנוחה הרשמי בבית-הספר היה יום ראשון והילדים היהודיים נדרשו לבוא לבית-הספר בשבת, אך למרות האיומים של המנהל והמורים הם הלכו במקום לבית-הספר לבית-הכנסת. התכתשויות בין התלמידים היהודים והנוצרים התנהלו כרגיל אחרי הלימודים. היו מתחלקים לשני מחנות על שתי גבעות, אלה מול אלה והחל ביניהם קרב-אבנים, בידיים או במקלעים בליווי קריאות גידוף וקללות. בין הנערים היהודים היו שהצטיינו כ"גבורים" וכקלעים טובים ועליהם היתה גאוות הנערים היהודים. בחסותם היית בטוח מכל היתקלות מצד ה"שקצים" ואוי ואביו היה לנער אוקראיני שנפל לידיהם של אחד ה"גיבורים".

חיי חברה ותרבות

החיים התרבותיים בעיירה התבטאו בקריאת העתונים "היינט" ו"מאמענט" וקריאת ספרים בידיש או בעברית שסיפקה הספריה היהודית הציבורית. נערכו ערבי קריאה והרצאות על נושאים ציוניים, הופעות תיאטרון בידיש, לימוד דף משניות או גמרא, עם הרב או עם בר-אוריין אחר. טלויזיה והרדיו טרם היו בעיירה. בעיירה פעלו קופות של גמ"ח, שהיו נותנות הלוואות ללא רבית או מענקים — לנזקקים. על יד בית-המדרש הסטיפנאי היו חדרונים מיוחדים ללינת לילה. "ההקדש" למחוסרי גג או לעניים מיישובים אחרים שהיו חוזרים על הפתחים. גם בנק יהודי עם פקידים יהודים היה בעיר.

לעניי העיירה היה דואג פייסיה בעל בית-הבד שהיה עובר בימי ששי מבית לבית עם שק גדול של בד לבן והיה אוסף חלות, חצאי חלות או דברי מאפה אחרים שעקרות הבית אפו לכבוד שבת — והיה מחלקם בסתר לנצרכים.

כן היתה נהוגה הזמנת אורח לשבת — מבין עניים שחזרו על הפתחים.

מיד אחרי פורים — לקראת חג הפסח התחילו לאפות מצות. הבצק היה גלוש ביד על ידי נשים יהודיות ונרדדו במכונת יד. הרבה השתמשו במצה שמורה. עם בוא החג התקשטו הילדים בבגדיהם החדשים עם כיסים גדולים לאגוזים. בערב חג השבועות יצאו הנערים לאחו לקטוף ירק ("לעפעקע") לרפד בו את רצפות הבית ולקשט את הקירות. בראש השנה וביום

אמנם בית-ספר עברי בעיירה לא היה, אך הגגנת פלבסקי ובעלה והמורים אשר ברזנבאום, ושיקע בלום ז"ל הקנו לרבים מילדי ישראל את השפה העברית וידע בהיסטוריה של עם ישראל, תנ"ך, אגדה, ספרות עברית, חשבון וכו'.

בעיירה היתה פעילות נוער ציוני עניפה, במיוחד היו פעילים: הקן של השומר-הצעיר, של החלוץ ושל בית"ר, ששם שפת הדיבור היתה ברובה עברית. כן היתה בעיירה נקודת-הכשרה של החלוץ. החלוצים עסקו בכריתת עצים ביערות, בחיטוב עצים להסקה בחורף, במנסרות, בטחנות הקמח וכו'.

בקיץ היו באים למחנות קיץ בנובוסטב חברי רוב תנועות הנוער הציוניות והחולצות האפורות, הלבנות, החאקי ועניבת הצופים שלטו בכל. בלילות אחרו לרקוד הורה מסביב למדורות ושרו משירי ציון. גם סניף של תנועת הבונד לא חסר בעיירה.

השפה ששלטה בעיירה היתה יידיש ווהלינאית — מאמע לשון. גם רבים מהשכנים האוקראינים הבינו יידיש והיו אפילו שדיברו יידיש רהוטה. וזכור לי נוחר החזירים האוקראיני סרצוב, שראני בערב פסח לומד בעל-פה את הקידוש לחג והוא פנה אלי: "וואָס, דו גוי איינער, קענסט נאָך נישט דעם קידוש ארײַן יאָנטעו?" והוא אמר כמעט את כל הקידוש בעל פה ובניגון.

יחסי השכנות בין היהודים, האוקראינים והפולנים היו תקינים, לפחות על פני השטח. תושבי הכפרים האוקראינים היו נזקקים ונעזרים בבעלי המקצוע היהודיים מכל הסוגים. ואילו האכרים שיווקו ליהודי העיירה את תוצרתם החקלאית, כולל פרות ועגלים לשחיטה. ימי חמשי היו ימי שוק ויהודים ואכרי הכפרים קנו ומכרו מאלה לאלה.

אך לא כן היה המצב של יחסי השכנות בין הנערים היהודים והאוקראינים. בית הספר הפולני שכן כבוד במבצר עתיק יומין מהמאה ה־ט"ז של שושלת הרוזנים הפולנים מבית צ'רטוריסקי. היה זה מבצר מרשים רב מידות ורב חדרים עם קירות בעובי של מטר ויותר. משכו את לב התלמידים ואחרים המרתפים התת-קרקעיים אפופי המסתורין והעמוקים שנמשכו לאורך מאות מטרים ויש שאמרו שהגיעו עד לבית הכנסת הגדול שנבנה גם הוא על ידי הצ'רטוריסקים. במרתפים אלה שררה תמיד אפילה מוחלטת וההליכה בהם התקיימה רק לאור לפידים או

היה "בעל-בית" בעיר שלא קיים מצוות משלוח מנות ומתנות לאביונים. לג-בעומר היה חגם של הילדים שהיו יוצאים מצויידים בקשתות וחצים ליער הסמוך לבלות את היום בחיק הטבע.

*

וכך נמשכו החיים בעיירה עד שעננים כבדים החלו לכסות את פני השמים היהודיים עם פרוץ מלחה"ע השנייה ב-1939. וב-1941, כשהגרמנים התקיפו את רוסיה, ירדה עלטת חושך וצלמחת על היהודים בעיירה, שלא ציפו לסוף מר ונמהר ולשואה שכזו, שקרבו בצעדי ענק ועוד ביום הראשון לחדירת הגרמנים לקליבן, ב' בשבט תש"ב, נורו ונקברו במגרש השוק 500 הקרבנות הראשונים.

הכיפורים היו בתי הכנסת מלאים מפה אל פה עם מתפללים. חוריה מיוחדת היתה לנערים בראש השנה כשהמתפללים יצאו לתפילת תשליך לנהר והנערים השיטו בו את "סירותיהם" שהכינו בעוד מועד מקלפות של עצי אורן ובתוכן נרות דולקים. בבניית סוכות ובהבאת סכך, עסקו, כמובן, בעיקר הנערים. תענוג היה לשבת בסוכה כשהשולחן מכוסה מפה לבנה עם נרות דולקים ולקדש על היין. ומי יודע, אולי יצליחו גם לראות ולזהות את אחד האושפיוזין המבקרים בסוכה...

בחנוכה היו נרות החנוכה מרצדים מכל בית יהודי. בפורים היינו הולכים לבית הכנסת וכל פעם שהזכירו את שמו של המן היינו ברעשנים "הורגים" אותו. עד שעה מאוחרת בלילה, היו ה"פורים-שפילער" מבקרים מבית לבית לשמח את לב היהודים בהופעה ובשירי פורים. לא

הוקמה
בבית העלמין
בחולון
בכ"ח בתשרי
תשמ"ט

המצבה
לזכר
קדושי
קהילת
קליבן

אברהם קלבן

יאנושפול

של קואופראטיבים של בעלי המלאכה. למרות הרדיפות נגד הדת המשיכו רוב יהודי יאנושפול לשמור על המסורת ועל המנהגים. עד פרוץ מלחמה"ע ה-2 התקיים בעיירה "מנין לתפילה" בביתה הפרטי של האלמנה אקסלרוד. ילדי ישראל למדו באותן השנים בבית הספר העממי היהודי-סובייטי (7 כיתות) ששפת ההוראה בו היתה יידיש. בבית הספר היתה גם ספריה. ב"מועדון הפועלים" שהוקם כאמור ב-1929 התקיימו חוגים לדראמה ולספרות.

יאנושפול נכבשה ע"י יחידות הצבא הגרמני באמצע יולי 1941. בעיירה נמצאו אז 289 משפחות יהודיות. כבר בימים הראשונים החלו הכובשים בחטיפת יהודים לעבודות כפייה, בהחרמת רכוש ובהתעללויות. ב-20 באוגוסט 1941 הוציאו הגרמנים 15 יהודים להורג. הגרמנים צופפו את היהודים משכונה צרה והיחס העויין של הסביבה, להוציא מקרים מעטים של עזרה ליהודים, צימצם את אפשרות הבריחה לכפרים. ב-29 במאי 1942 (יג בסיון תש"ב) הוציאו הגרמנים כ-700 יהודים מבתיים, רובם זקנים, נשים וטף. הם הוסלו מחוץ לעיירה והוצאו להורג ליד 2 בורות שנחפרו לפני כן ע"י הכובשים ועוזריהם.

רק מעטים מיהודי יאנושפול נשארו בחיים. תנועת הפרטיזנים באוקראינה היתה עדיין בשנים 1941 — 1942 רק בראשית התארגנותה והנמלטים היו מהראשונים שהתארגנו ללחימה בגרמנים. מניצולי קהילת יאנושפול שפעלו בפלוגות הפרטיזנים באוקראינה ידועים לנו: רחל פורטנוי (היתה בין מיסדי פלוגה פרטיזנית), האחים משה ואברהם גאלין ובנו של משה בן ה-12 ניונצ'יק, ורוזה גאלין, ליבר יעקובוב, יוסף שקראבי (נפל בקרב), וגד וולושין (נפל בקרב). כאמור היה בין הלוחמים הנער היהודי ניונצ'יק גאלין. שליטתו המושלמת בשפה האוקראינית ומראהו החיצוני הסלאווי, איפשרו למפקדי הפלוגה לשלחו להתחקות אחרי הילכי הרוח בעיירות ובכפרים ולהביא מידע על יחידות צבא גרמני — שהיה חיוני מאד לפרטיזנים. תושבי הכפרים האוקראינים ראו בניונצ'יק ילד אוקראיני בודד שנשאר בלי אב ואם.

כיום מתגוררים ביאנושפול רוזה גאלין ומשפחתה ועוד 3 משפחות יהודיות.

מספר האוכלוסין

שנה	כלל האוכלוסיה	יהודים
1849	?	605
1897	5085	1251
1926	7147	1369

יאנושפול נמצאת כ-28 ק"מ דרומית-מערבית לברדיצ'ב, במחוז ז'יטומיר. על תחילתו של היישוב לא ידועים לנו פרטים. אך ידוע שביאנושפול חיה קהילה יהודית עוד לפני חלוקתה של פולין ב-1772 בחסותו של בן האצולה הפולנית בשם יאנוש. במאה ה-18 הוכרז המקום ליישוב עירוני בשם יאנושפול. על היותה מרכז מסחר ומלאכה לסביבה החקלאית והתקיימו בה ימי שוק קבועים בשבוע. בעיירה התגוררו אוקראינים, פולנים ויהודים.

מעריכים שתחילתו של היישוב היהודי שם — בראשית המאה ה-18. בני האצולה הפולנית ראו ביהודים גורם חשוב לפיתוח העיירה. פרנסתן של המשפחות היהודיות היתה על סחר יערות, תבואה, מסחר ומלאכה. הקהילה גדלה והתפתחה ובמקום הוקמו בית כנסת, בית מדרש ובית עלמין. בקהילה פעלו החברות המסורתיות ("חברא קדישא" ו"הכנסת אורחים" ועוד). ילדי ישראל למדו בחדרים המסורתיים וב"תלמוד תורה".

הרבה מיהודי המקום (ב-1917, לפני המהפכה הרוסית) התקיימו על המלאכה והיו ביניהם נגרים, נפחים, מסגרים, פחחים, חייטים, סנדלרים וכו'. מספר יהודים עבדו בשני בתי החרושת לייצור סוכר במקום, בבעלותו של התעשיין היהודי גורנשטיין.

שנות המהפכה ומלחמת האזרחים (1917 — 1921) עברו על יהודי יאנושפול באי ביטחון, בעיקר בשל התפרעויות של כנופיות שבסביבה. עם גמר מלחמת האזרחים שיקמו היהודים את בתיים ואת מקורות הכנסתם. במקום המשיכה להתקיים קהילה מאורגנת. מהרבנים שכיהנו באותן השנים ידוע לנו ר' יוסף בן אברהם יאסנוגורסקי. ב-1929 כאשר גברו הרדיפות נגד הדת הגיעו למקום קבוצות מחוגי ה"בזבוז'ניקים" — אנטי-דתיים הלוחמים והרסו את הכנסיה האורתודוקסית שבעיירה ואת הכנסיה הקאתולית הפכו למועדון של הנוער הקומוניסטי. גם את בית הכנסת שבעיירה הפכו אנשי הייבסקציה באותה שנה למועדון ובבנין בית המדרש הוקמו סדנות

צבי קיפרבנד

על לא חמס שורשו

(זכרונות מהעיירה קוסטופול)

בנות עניות ויתומת שנאלצו לשאת אלמן זקן עם ילדים, וכדומה.

היה סבא שלמה הולך לבית הקברות וחורט את שמות הנפטרים על גבי אבני המצבות, כי לרוב היו שמים אבנים גדולות ומסותתות על הקבר, אך בלי כתבות. בעד הכסף שהיה מקבל תמורת עבודתו זו, היה משיא בנות נזקקות.

והנה יום אחד, יום חורף קשה, רוח סערה התחוללה ושלג רב ירד ארצה. סבא, כהרגלו, אסף את כלי מלאכתו והתכוון לצאת לעבודה, ביקשה ממנו בתו בקול רחמים ושכנועים שלא יצא מהבית ביום כזה, אך הוא ענה לה: "שליחי מצווה אינם ניזוקים". הוא יצא לעבודה, חלה בדלקת ריאות ונפטר.

על סבת-זקנתי שרה שוחט שומעתי סיפור מאד מענין ומאלף. כשהבינה שמותה קרוב, היה זה יום ששי, ביקשה מכל בניה ובנותיה על משפחותיהם הענפות, שיתייצבו לפניה, וכל בן או בת עם משפחתם עברו לפניה. היא הכירה את כולם והורתה להם כיצד ימשיכו את חייהם, לאחר מכן, אמרה להם: "ילדים! שעתי קרבה למות, לכו הביתה והכינו את הדרוש לשבת ולאחר מכן תבואו להלווייתי". ואמנם כך היה. היא נפטרה בשיבה טובה באותו יום והספיקו עוד לקברה לפני כניסת השבת.

סבי לייב-אריה לוטינסקי, שו"ב גם הוא, היה קם כל לילה לתיקון חצות וגם לומד את דף הגמרא היומי והמשניות. עד היום קולו עוד מצלצל באוזני ומוצבת לפני דמותו האצילה. הוא ניספה באופן טראגי ואכזרי ע"י אוקראיני פושע, שהיה ה"שבת גוי" של המשפחה.

היה מחסידי הלל הזקן. הוא היה אומר לי: "צבי, אל תסתכל ואל תלמד מאנשים בעלי גאוה, שהגאוה משולה לאשפה וכל אחד יכול להרימה". סבי זה היה אדם עדין נפש ונוח לבריות וכל יודעיו כיבדוהו. מפיו שמעתי על אביו ר' וועלוול ז"ל, סבא-רבא שלי: בהיותו ילד זילזל בלימוד תורה. בימים ההם ראוהו בגין זה בור ועם הארץ ובזו לו. והנה יום אחד נערכה חתונה בעיירה. בימים ההם התקיימו כמעט כל השמחות וימי האבל בבית-הכנסת. רוב הקהל שהשתתף בחתונה נכנס לבית-הכנסת, אולם כשביקש סבא

...ואתחיל סיפורי על אבי-אמי, ר' שלמה שו"ב וסבתי הזקנה שרה ז"ל. זכה סבא, ורבים מבני המשפחה נושאים את שמו (14 במספר, כן ירבו). מהם קמה והסתעפה משפחה ענפה ומפוארת. סבי זה בנה בית גדול ובו ארבע דירות נפרדות ובאמצע מסדרון ארוך וחשוך, כי החשמל טרם היה בעיר, ולא פעם גיששנו כולנו באפלה, למצוא את דלת הכניסה לדירה.

על יד הבית היתה חצר רחבת-ידים ובה רפת גדולה ולול עופות, וביחוד לול לפיטום אווזים. הו, האווזים האלה! קרה וקנו פעם הרבה אווזים לפיטום והוציאו אותם לחצר. על ידנו גר שכן שעסק בבישול וודקה (סאמוגונקה) ברפת. קצת מהוודקה דלפה החוצה ונוצרה שלולית. האווזים שטיילו בחצר לגמו מהוודקה ונרדמו שינה עמוקה. סבי וסבתי לא הבינו מה קרה עם האווזים וחשבו שהם התפגרו. היה חבל להם על הנוצות, לפחות, ומרטו אותן, ואת האווזים הניחו בפינה ובליט ברירה קראו לגוי שיקבור את האווזים. וראו פלא, כשבא הגוי לאסוף את הפגרים ולקברם, החלו כל האווזים מתעוררים לחיים (כשהם מתפכחים משכרותם).

החצר שלנו גבלה בגן פירות, שבין יתר עצי הפרי היה גם עץ אגס גבוה וענק. פירותיו היו קטנים אך טובים למאכל וטעימים להפליא. מסביב לגן היתה גדר, שתמיד היתה פרוצה. ראייתו של בעל הגן, "דובקה", היתה לקוייה מאד והילדים יכלו תמיד להתחמק מפניו. הרבה מילדי העיירה באו ליהנות מפירותיו, ואלה מהם שהצליחו במאמץ רב לטפס על העץ ולקטוף את האגסים הטעימים, אף זרקו מהם גם לחבורת הילדים שחיכתה מתחת לעץ. ילד שהצליח לטפס עד לצמרת העץ הוכתר לגיבור.

בן שמונים הפסיק סבי לעסוק במלאכתו ופנה לעסוק בענייני צדקה. בקוסטופול היתה בעיית בנות העניים שהגיעו לפירקן, כאובה מאוד. כל בת היתה חייבת להביא נדוניה לחתנה. באין נדוניה — אין חתן. בעיירה נפוצו הרבה שירים בידיש על נושא זה. אחד מהם מצלצל באוזני עד היום: "ס'איס נישט קיין געלעכטער / אז מ'האט זיבן טעכטער / אוי וויי זיי שרייען נדן / ווי נעמט מען נדן / אוי וויי... והיו הרבה

נח דגוני

מאבקי לעליה

(מתוך ספר בכתובים)

שלי, מוטיק בסיוק, יחד למדנו בבית הספר העממי "תרבות" ואחר-כך בתנועת הנוער "חובבי שפת עבר", כעת הוא לומד בוורשה בסמינר למורים "תחכמוני" ונמצא בפנימיה של אותו סמינר. לתומי חשבתי שלא תהיה בעיה להתגורר עמו יחד בחדר, מספר ימים. כפי שהסתבר, היתה זו טעות מרה.

בפולין שרר משטר של חשדנות ועריצות, בכל נסיעה מחוץ לעיר הייתי זקוק לתעודת-זהות, תעודה כזו לא היתה לי, מלבד הדרכון שהוצאתי, אך הוא הופקד במרכז "החלוץ" בוורשה, לפי דרישתם לקראת ההכנות לעליתי ארצה, בידי לא היתה כל תעודה. גם הנסיעה ברכבת לוורשה, בלי תעודות היתה כרוכה בסכנת מאסר. החלטתי להסתכן.

מזוודת הדיקט הכבדה המצופה בד, מעשה ידי להתפאר, היתה עמדי. מבלי לגלות לאף אחד את תכניתי עליתי בלילה לרכבת היוצאת לוורשה, שם השארתי את המזוודה אצל חברתי עדינה גרומב, תושבת וורשה שהיתה אתי ב"הכשרה" בלוצק ופניתי למרכז "החלוץ".

י. ו. לא שמח לבואי, "מי הירשה לך לבוא למרכז?" פנה אלי בפנים נועמות. "אין אתם מסדרים את עלייתי ועוד מעט יפוג תוקף הדרכון שלי". "טוב, תעשה כפי שאתה מבין" — ענה לי ברוגז.

מצבי היה די עלוב, בעיר זרה בלי נירות ובלי מקום לינה, אך המכה האיומה ניחתה עלי כשנפגשתי עם מוטיק. כשהסברתי לו את מטרת בואי אליו אמר לי גלויות: "נוניה, לצערי לא אוכל לעזור לך הפעם. רק לפני שבוע קיבלוני לפנימיה, בעוד שלפני זה התגוללתי שבועות ברחובות, אסור לנו בתכלית האיסור להכניס מישהו למגורים בחדר, אם זה יודע להם יעיפו אותי מיד מהסמינר".

ובכן, איך פותרים את הבעיה? לי אין דרך חזרה, אם יפוג תוקף הדרכון שלי, לא יאריכו אותו יותר ואם לא אעלה עד אז, עלי לשכוח מעליה, אם אתפס על-ידי המשטרה, מי יודע כמה זמן אבילה בבתי סוהר בפולין.

מוטיק, לאחר הרהורים רבים, יעץ לי לעשות כמוהו, במשך חודש ימים, עד שהתקבל לפנימיה.

המשכתי לשהות בדמידובקה. חלפו מספר חודשים ומדי יום הסתכלתי בחרדה על הלוח. בקרוב עומד להסתיים תוקף הדרכון שלי ושוב לא אוכל לחדשו ולעזוב את פולין. אהיה נאלץ להשאר, לעמוד למשפט (על דיבת הלשנה שאני קומוניסט) ואפשר גם שיכלאוני מאחורי סוגר וברח.

המטרתי מכתבים למרכז "החלוץ" בוורשה, כשאני מתאר להם את מצבי ומבקשם שיזרזו את עלייתי. אך הם בשלהם "תמציא עוד 400 זלוטי ותוכל לעלות." הסכום הזה לא היה ברשותי וידעתי שגם בבית איננו. ומאין יכולתי להשיגו? התהלכתי כסהרורי. תחבילתי תחבולות שונות. ידעתי שבשבילי זו שאלת חיים ומוות. החלטתי לנסוע לוורשה. לערוך שביתת שבת במשרד מרכז "החלוץ" שם, עד שיאפשרו לי לעלות. אמנם, ידעתי שבמרכז "החלוץ", מסתכלים בעין רעה על שיטה זו, אך לא ראיתי כל מוצא אחר.

בדקתי את סכום הכסף שהיה ברשותי: לאחר קניית כרטיס רכבת לוורשה, ישארו ברשותי 20 זלוטי ומזה אצטרך להתקיים בוורשה עד שאעלה ארצה. כמה זמן? זה היה נעלם גדול בשבילי. את בעיית המגורים. קווייתי לפתור בעזרת חבר נעורים

וועלוול, שהיה בחור מגודל, להיכנס גם הוא לבית-הכנסת ולהשתתף בחתונה, ניצב על סף הכניסה השמש הקפדן ולא זו בלבד שלא נתן לו להיכנס, אלא אף העיף לו סטירת לחי מצלצלת ואמר לו: "אתה בור ועם הארץ ולא אתיר לך להיכנס!" "פליק" זה השפיע עליו מאד. הוא הבין, כי בדרך הבורות לא יצליח בחיים ולא יהיה מקובל בחברה, והחל לשקוד על לימודיו. עשה ימים ולילות בבית-הכנסת ולמד תורה מפי תלמידי חכמים. בסופו של דבר יצא ממנו תלמיד חכם. כשהתחתן הצליח מאד בעסקיו והצטיין במיוחד בהכנסת אורחים. לא היה מסב לשולחן בלי אורחים עניים. בזכות הכנסת האורחים שלו זכה בכינוי: "וועלוול מכניס אורח".

אלה היו בין מעצבי אורח החיים היהודי בק"ק קוסטופול דוהלין, ששורשו באכזריות רבה בידי רשעי עולם.

לסעוד בבית הוריה, אך סירבתי, צורת חיים זו נתנה בי את אותותיה, רזיתי מאד.

ל. ו. לא ניגשתי, אך הוא ראני כל יום כשאני ישן נשען על השולחן. זו היתה כעין תחרות, מי יכנע ראשון.

עברו שבועיים. כספי אזל. ערב קודם לכן סעדתי את ארוחתי האחרונה, פרוסת לחם יבש שהיתה לי עוד בתרמיל. קינחתי בלגימת מים. הרעב הציק לי מאד, הייתי משככו מדי פעם בשתיית מים.

חלפו יומיים, ופרט למים לא בא מאומה לפי. נחלשתי מאד. הסתכלתי בראי וראיתי שכחשתי ומראי חיוור. הראש היה מדי פעם מסתחרר לי, ידעתי שכך לא אחזיק מעמד זמן רב.

ניגשתי לחברתי עדינה גרומב ושאלתיה אם תוכל להשאיל לי 20 זלוטי, על מנת שאחזיר לה לאחר עלייתי ארצה... היא גרה עם הוריה ולא היה לו קשה להלוות לי את הסכום שביקשתי. (כעבור מספר שנים פגשתיה ברחוב בתל-אביב, היא ביקשה ממני גמילות חסד, וסיפרה לי שהיא מחוסרת עבודה, נתתי לה סכום כסף כפול משביקשה).

חלפו כארבעה שבועות, י. ו. שהיה בא כל יום למרכז "החלוץ" היה רואה אותי ישן נשען על השולחן, אך התעלם מכך. אף אני התעלמתי ממנו. תוקף דרכוני תם בעוד חודש. הייתי אובד עצות.

*

באחד הבקרים כשאני מנגמם, שעון על השולחן, הרגשתי שמישהו מנענע אותי פקחתי את עיני והנה עומדת לפני בחורה נאה למדי, בת גילי בערך, שאף פעם לא ראיתיה.

"אתה נח ג'כט?"

"כן".

"בוא, ניסע להתחתן".

לא ידעתי אם זו הלצה או מתיחה, "מי את?" שאלתיה "ומי קבע שאת המיועדת לי?"

"י. ו. שמי מרים קנטרוביץ ממזכירות קיבוץ "שחריה".

"המתיני רגע", ביקשתי, אגש לשאול אותו. "סע אתה, אתם תעלו יחד על סרטיפיקט אחד!" אישר.

חשתי הקלה. נוכחתי שאכן, עקשנותי הועילה וסוף-סוף ניצחתי. הסתבר שמרים קנטרוביץ

"בוא איתי ואני אהיה אתך לילה אחד ואלמדך את כל ה"טריקים" בהם השתמשתי אנוכי".

הלכנו לתחנת רכבת. "פה אתה יכול להשאר, לשכב על ספסל ולישון, אף אחד לא ישאל אותך מאומה, בשתיים-עשרה בלילה יוצאת הרכבת האחרונה, אז סוגרים את השערים והשוטרים עוברים ובודקים את כל הנשאים והנוודים. מכאן צריך לצאת, קצת לפני חצות ולעבור לתחנת רכבת שניה ושם אפשר לישון על ספסל עד השעה שתיים אחרי חצות. זוהי הרכבת האחרונה אחריה אין יותר רכבות, ואז הכרחי לעבור למקום אחר, רצוי לגן ציבורי. אתה יכול לשכב על ספסל ולנמנם. אך עם אוזניים כרויות. אסור לנוודים לישון בגנים ציבוריים, מי שנתפס נאסר מיד. השוטרים נועלים נעליים מסומרות וצעדיהם בלילה נשמעים למרחקים כשהם צועדים על אבני המרצפת. במקרה זה עליך לקום ולהתחיל לצעוד במרץ, כהולך הממהר לדרכו".

בלית-ברירה קבלתי את הצעתו של מוטיק. הוא נהג כג'נטלמן כשהוא מהלך אתי כל הלילה ומלמדני את רזיו, מזלי שהיתה זו עונת הקיץ, הלילות חמים, ללא גשמים וניתן היה לשהות בחוץ כל הלילה.

מוטיק לימדני איפה אוכל להשיג מזון בזול. הוא יעץ לי לקנות לחם וסלוגיני (שומן חזיר) שזה זול במיוחד ומשביע, כדי שסכום הכסף הזעום שברשותי יספיק לי למכסימום ימים. מימי לא אכלתי חזיר, אך אין בוררים בשעת הדחק.

עם שחר נפרד ממני מוטיק ומיהר, שלא יאחר לסמינר. קניתי לי חתיכת שומן חזיר וככר לחם. תחבתי לתרמיל שהיה עמדי לארוחת-ערב, קינחתי במים קרים מהברז שבשדרה, רחצתי את פני, הסתרקתי ועם פתיחת שערי מרכז "החלוץ" נכנסתי לשם והתיישבתי על-יד אחד השולחנות בחדר-ההמתנה. הייתי עייף ותשוש, זה יומיים שלא עצמתי עין. השענתי את ראשי על השולחן ונרדמתי. בחדר ההמתנה של "החלוץ" היה רעש והמולה, הוא המה מבקרים רבים שהיו באים לסדר דברים לפני עלייתם או להסדיר את תשלומיהם. לפנות ערב עם סגירת המשרדים יצאתי לרחוב והתחלתי את תהלוכת התלאות בין הרכבות לקראת הלילה, כפי שלימדני מוטיק.

חלף שבוע, אחת לכמה ימים הייתי ניגש לחברתי עדינה גרומב, מתרחץ אצלה מתגלח וחוזר למרכז "החלוץ", היא היתה מזמינה אותי

נוחות מינימליים, הרי היו אלה בס"ה "חלוצים" ועל אלה לא היה כדאי לבזבז כספים. כשיצאנו ללב ים, התחילה האניה להתנדנד ורוב האנשים חלו במחלת-ים. גם אני הייתי במקיאים. לגשת לקבל מנת מזון: לא עלה בדעתו של מישוה. רבים שכבו חיוורים ורצוצים. ללא יכולת לעשות ולו צעד אחד. רק מעטים המשיכו כרגיל. עליהם טלטולי הים לא השפיעו כלל. אלה זללו עכשיו ללא הרף, אך הם היו בודדים ליד השולחנות. אכן, מעטים מאוד האנשים המאושרים בעולם.

כשירדנו בנמל חיפה (30.10.34) עדיין התנועענו כשיכורים. הובאנו למעון עולים בחיפה ובאי-כח התנועה הקיבוצית באו לקבל את פנינו. למחרת נסע אתנו **ברדיצ'בסקי**, חבר קיבוץ יגור לסיור לקבוץ שלו, הנמצא בקרבת חיפה. נסענו לשם ברכבת. לא רכשנו כרטיסי נסיעה, בעליה לרכבת ספר אותנו **ברדיצ'בסקי** יחד עם נהג הקטר. הוא נתן לנהג איזה מטבע ויצאנו לדרך. הרכבת נסעה לאיטה, נדמה היה שאפשר לרדת ממנה, לקטוף פרחים, לרוץ אחריה ולהשיגה. בשדה תבואה בלתי קצור אמר **ברדיצ'בסקי** "פה יגור, פה נרד".

לא ראינו בסביבה שום תחנת רכבת, ניגשנו ברגל לקיבוץ.

ברדיצ'בסקי הראה לנו את קיבוץ יגור על מפעליו התעשייתיים, הסביר את צורת החיים בו והזמינו להצטרף אליו. הוזמנו לארוחת צהרים. אנחנו שבקבוצי-ההכשרה בוהלין היינו שרויים ברעב מתמיד, פערנו פה למראה המזון הרב שהוגש: בשר, לחם ומרק פירות ללא הגבלה, תהינו אם זה האוכל הרגיל בקיבוץ או שהוגש רק לכבודנו.

תוך מספר ימים חולקנו קבוצות קבוצות לקיבוצים שונים ברחבי הארץ. בגורלי עלה להישלח לקיבוץ גבעת השלושה.

היתה חברת מזכירות קבוץ "שחריה" בגרוכוב, עובדה שהבטיחה עליה "על באמת".

בחור שעבד בשרות מרכז "החלוץ" בסידורים טכניים, אסף כעשרה זוגות ונסע אתנו ברכבת צרת פסים ("קוליקה") לעיירה קטנה בקרבת וורשה. שם כבר המתין לנו "רב" מיוחד שחיתן את כל הזוגות בשיטת הסרט-הנע והוציא לנו מיד תעודות נשואין. כשחזרנו כעבור שעה קלה לוורשה. כבר ישבה לידי אשתי הטריה ששעות מספר קודם לא ידעתי על קיומה. היא שמעה כנראה מי.ו. שאין לי מקום מגורים. והזמינה אותי ללון בקבוץ "שחריה" בפרבר של וורשה, גרוכוב. היקצו לי חדר מיוחד, היה צורך להמתין שם עד גמר הסידורים הטכניים. כעת אחרי למעלה מ-5 שבועות טעמתי לראשונה טעם של אוכל חם וישנתי במיטה. עתה הלך הכול למישורין, אנשים מיוחדים טיפלו בעניין העליה וסידרו הכול כהלכה.

חששתי רק שהשלטונות הפולניים שחיפשו אחרי בכל פולין, יעכבו את יציאתי על הגבול, אך כנראה שהסדר אצלם לא היה מושלם, אף אחד לא עיכב בעדי, חצינו את הגבול ברכבת, נשמתי לרווחה, ניצלתי! הפלגנו באניה קרנר שהילכה בקביעות מטריסטטה ועסקה בהובלת "חלוצים" לארץ-ישראל.

*

כרגיל היתה האניה גם הפעם דחוסה בנוסעים מפה אל פה. בכל פינה בה ניתן היה לדחוף מישוה שם היה "חלוץ". בכל קומות האניה היה מתוחין ערסלים קשורים ומלאים. על סיפון האניה התרכזו, "עולים", שסרבו לרדת לבטן האניה, בטענה שאינם מרגישים שם בטוב. חסרו תנאי

ספרים חדשים

נתן ליבנה

מפעל חיים של איש ווהלין

יהודי בריה"מ, שנתון 11 1988. עורך דוד פריטל. המערכת: אליהו אגורס, אלכסנדר, לובין, לודמילה דומרסקי-ציגלמן; מועצת המערכת: שמואל אטינגר (ז"ל), מרדכי אלטשולר, סטפני הופמן, אלי ויזל, מיכאל זנ"ד, רפאל נודלמן, יונתן פונקל, יעקב רואי; מזכירת המערכת: בתיה בת ארז. בשיתוף ועד המדענים על יד המועצה הציבורית למען יהודי בריה"מ. האוניברסיטה העברית, ירושלים. המפיץ: הוצ' ספרים ע"ש י"ל מאגנס. 350 עמ'.

זוכה לעמוד ולהתמיד בהן. והרוצה לעמוד על סוד הדברים, שינהג לפי הכלל "נתי ספר ונחזה". מהספרים בעריכתו. ולו הקובץ 11 (תשמ"ח) בלבד, "יהודי ברית המועצות".

עוד בפתח דבריו מצביע העורך על הדרכים בהם ניסו (כלומר הוא וחבריו הנ"ל) לתת ביטוי לדינאמיקה של המאורעות בעלי מתח דראמטי-היסטורי: פרסום מאמרים מאת היסטוריונים וחוקרים ותיקים בעלי-סמכא, הדגים בניתוח התהליכים הפוליטיים-אידיאולוגיים במדינה זו וכו' והשפעתם על היהודים שם — ועדויות של עולים שזה מקרוב באו, התורמות הרבה להבנת המצב המורכב בתקופת ה"גלאסנוסט". וככל שאתה ממשיך בקריאה אתה נאחז חרדה לגורלה של יהדות אומללה זו, מפוארת לשעבר ושנשאר בה הרבה מתפארתה עד היום הזה, שכן, "התהליכים הפוליטיים-אידיאולוגיים", על אף ה"גלאסנוסט" וכיוצא בו ועל אף הרוחות החדשות המנשבות — מזכירים לנו את תהליך ההתנאצות של גרמניה ואין מי שיתקע לידנו שהוא לא עלול להתפתח עם שינוי משב הרוח במהופך, בכון זה, גם בבריה"מ.

הד"ר לודמילה דומרסקי-ציגלמן, אשר מאמרה, בעיקר על התופעה של "פאמיאט" האנטישמית, שהאידיאולוגיה שלה קונה לה, לאט או מהר, נפשות בקרב ההמונים והאינטליגנציה כאחד, מתריעה על הרוח הגזענית-תוקפנית של חבר אנשים אלה, המעלים מחדש את ההכרח ב"מאבק מחודש להשמדת העם היהודי כולו, המזוהה עם הציונות". אתה קורא ועולה בלבך השאלה של החווה מתקוע: "אריה שאג, מי לא יירא?"; כת אנטישמית כזו מסיתה ביהודים והמונים מטים אוזן — מי לא יחרד? וזה על אף נצחונותיו של גורבאצ'וב

דוד פריטל, מיוצאי לוצק דוהלין, חבר קיבוץ "מעלה החמשה", שם לו מטרה בחיים: דאגה בלתי פוסקת ליהודי בריה"מ. בפרסומים ובהסברה כמובן. באות המודפסת בלבד. דומה, נשק שאינו מחליד לעולם ואפשר אף לנצח בו, לפעמים. ודוד פריטל אומנם שואף בכל מאודו לנצחון. לרווחת יהדות זו שם וכאן. לזכויותיהם כעם ואדם. לעליה, לקליטה ולהגירה וכל המשתמע מכך. העיקר להוציאם מארץ גלותם שהיתה ועלולה עוד להיות, כל נפתח פה לשטן, גוב אריות לגביהם.

נסיתי לדמיין לעצמי דמותו של לוחם מלחמת יהודי בריה"מ זה, במשך שנים, ללא לאות, מתוך פרסומיו. צר לי להודות, שיותר משקראתי, לא קראתי. אך גם מהמעט הזה הוא הצטייר בעיני כ"איש הבקעה" ההוא, המבשר וקורא "והעליתי אתכם מקברותיכם עמי והבאתי אתכם אל אדמת ישראל... ונתתי בכם רוח וחיים". או כמשנן דבריו של חוזה אחר: "נחמו נחמו עמי... דברו על לב ירושלים..." אלא שאצל דוד פריטל הופכים דברי נביאים אלה לקריאות תיגר והוא מוכן לכפות הר כגיגית על אלה ש"אינם באים לעזרת העם" לו... אך לא הוא בלבד. למלחמת מצווה זו הוא מגייס שורה של מדענים, היסטוריונים, מנהיגים, את כל ה"מי ומי" של יהודי בריה"מ שכבר עלו וטרם עלו, "סירובניקים" בדרך, ועוד. את כל השאור שבעיסה, שקולם אמור להישמע. מארגן ומשתתף ברבי-שיח; מראיין ומדובב "על ימין ועל שמאל" ואף "סוחט" סיוע להוצאת פרסומיו ככל שיכול (מברית התנועה הקיבוצית, למשל); מארגן חבר יועצים-עוזרים במערכת ובמועצת המערכת המהווים ביחד "טרסט מוחות" — וכיוצא באלה עשיות, שלא כל אדם

העולמית למען יהדות בריה"מ" (לונדון, 6.6.87). וכו'.

דבריו של ו. בריילובסקי (מרוויין ע"א. לובין) ראויים לתשומת לב כל "העוסקים במלאכה". ולא רק. זהו חתך חשוב של מדיניות הצמרת הפוליטית בבריה"מ בשאלת היהודים. אין בכוונתם, לדעתו, לנצל כשרונם ומרצם ושכלם של היהודים בשלבים אלה של שינוי החברה. ואשר ליהודים עצמם הוא מרחיב את הדיבור על בעיות החינוך והתרבות שלהם בבריה"מ, הכפופים לנושא ההגירה והעליה, שמהווה רעיון מהפכני בתנאי החיים בבריה"מ. "בכדי להגיע לכך חייב אדם לעבור מעין מהפכה פסיכולוגית, אלא שלבסוף (ב-1972) החל תהליך שדמה לכדור שלג: כ-50,000 נסעו ועוד מאות אלפים החלו להזמין "דרישות". לדעתו, מכתבים מידידים שאפשר לסמוך עליהם הם מקור המידע (ועידוד) הבטוח יותר. המרוויין נמנע מלהתנבא לאסון אך לא לקחת בחשבון אפשרות של השתלשלות מאורעות שתביא לאסון, הוא חוסר אחריות ואל לה למדינת ישראל להיות אדישה לגורלם של יהודי בריה"מ, גם אם רובם אינם עולים לישראל.

מעניין מכתבם של 9 לא-יהודים בעלי תוארים אקדמיים אל מזכיר הוועד המרכזי של המפלגה א. יעקובלב, שמערכות העתונים סרבו לפרסם והוא התפרסם ב "סטראנה אי מיר" (אוק. 1987). בו מביעים החותמים דאגתם על האנטישמיות התוקפנית בחברה והדיון הנרחב על "פאמיאט" בעתונות (לגבי השאלה היהודית), ממנו מתקבל הרושם שמשו או מישו לא מתיר קיום דיון ברמה, וכו'. "הלאומנות הרוסית מציעה את גירסתה היא, הגירסה הנאציונאל-סוציאליסטית. ל"פרסטריוקה" וליהודים יש סיבה לפחד. הנה, עירית מוסקבה אסרה קיום עצרת נגד אנטישמיות... חשנו בושה!" והלאה: עצם הניסוח "נגד אנטישמיות וציונות כאחד..." מעניק לאנטישמיות גושפנקה ליגלית. "אנטיציונות הפכה לשם נרדף לאנטישמיות" "והעם היהודי כלו היה לדמות רשמית של אויב... ונתון לסכנת גירוש". "אילו רק הניחו לנפשנו..." — הם מצטטים את תיאודור הרצל, "אך חושבני שלא יניחו לנו". ובסיום: "שתיקתנו הופכת אותנו כבר עתה שותפים לפשע של פורעים פוטנציאליים".

אכן, פאמיאט שנוסדה בתחילת שנות ה-80

בפנים! מתפרסמים בבריה"מ מאמרים על-מאמרים המשמשים משענת אינטלקטואלית-אידיאולוגית למנהיגי "פאמיאט". עוד ב-1972 צויין על ידם מאמרו של מזכיר הוועד המרכזי של המפלגה אז, יאקובלב, "מלא שנאה לכל דבר רוסי ונועד לשתול בקרבנו אתהאידיאולוגיה המערבית הזרה לנו, הגרועה מאידס". בנוסח ה"שטירמר", או שורות בשירו של המשורר-התורן של "מולודאיה גווארדיה" (באמצע שנות ה-60): "החזירו את סטאלין! אנחנו הצעירים זקוקים לאליל". אכן, הרוסים ידועים כחובבי שירה. עד היום יושבים אנשים אלה במערכת ההיא ובאחרות, ועוד. ודווקא בתקופת הגלאסנוסט הרימה "פאמיאט" את דגל האנטישמיות, כבסיס לתעמולתה. ובזכות זו אף קנתה את פרסומה שנהיה עתה כלל-עולמי. א. צ'ירקוזוב, ב"סובייטסקאיה קולטורה" חשף את "מחברי המאמרים והספרים", כולל "ספרות מפלגתית-סובייטית", המפיצים בבריה"מ רעיונות נאציים ושל "המאה השחורה". הם מנצלים את ה"פרוטוקולים"; "אין להם ולא כלום ליהודים", הם קוראים רק "לעשות שפטים בציונים בלבד". רומן-מסה בשם "פאמיאט" של אחד צ'יוויליני (767 עמ') מוקדש כולו להוכחת עליונותו של הגזע הרוסי על כל שאר הגזעים בעולם ובשנים 85 — 1978 הוצא ב-6,130,000 עותקים. ועוד היד נטויה. האין זה מזכיר את "מיין קאמף" להיטלר?

מחקרה של ד"ר ציגלר מושתת על הוכחות ועובדות מתוארכות לרוב, תופס את המעיין בו ומכריחו לעשות למען הצלת יהודי בריה"מ. הלכה למעשה, אם הוא חפץ בחייהם.

ואין מאמר זה אלא "יחידה אחת" במחקר הכללי המקיף על יהדות רוסיה. מחקר, שכאילו נערך בצוותא, בידי הרבה משתתפים. מהם מומחים ומהם אנשים ש"אכלו אותה". "השפעת קבוצת "פאמיאט" מעוררת דאגה וחרדה לסכנה האורבת ליהודים" — ו. בריילובסקי: ה"גלאסנוסט" פותח רק פתח צר ליציאת בריה"מ של יהודים ואין היא אפילו ראשיתה של פריצה ממש" — איזי לייבלר; "בריה"מ הינה ותשאר מדינה טוטאליטארית, גם לאחר שהרפורמות יושלמו" — ה. קיסינג'ר מאמר ב"ניוויק"; "הגלאסנוסט הוא שיפור מדומה בלבד של התנאים הפיזיים והחברתיים של יהודי בריה"מ" — מהחלטות נשיאות הוועידה

תומך בטיסות ישירות מבריה"מ למדינת ישראל, אך מתנגד בחריפות לראש ממשלת ישראל, התובע לשנות את חוק הפליטים בארה"ב, שיש בזה משום שלילת הזכות מאנשים לאיחוד משפחות. מאידך גיסא הוא מעודד מהעובדה שהנושא של יהודי בריה"מ, בדומה לנושא הביטחון של ישראל, מאחד את כל אזרחי ישראל. אין זה משנה כלל הדגשת העורך שתוכן המאמרים בקובץ הם על דעת מחבריהם ואחריותם ואינם משקפים את דעת חברי המערכת או של ועד המדענים וכו' למען יהודי בריה"מ. מתוך החומר הרב נגולה לעינינו תמונה נאמנה על מצב היהודים (כיום כ-1,800,000) בבריה"מ וסיכוייהם לטוב ולרע. קצת תמוה שלא מובאים בקובץ עשיר זה דבריהם של שרים בממשלת ישראל ואחרים הנוגעים לענין ואינני יודע על מה ומדוע ושל מי מחדל זה. אך מה שאין עושים אישים אלה (לקובץ), עושה העורך להם: עידוד מוסרי רב וקריאה נרגשת באזניהם לא להירדם על משמרתם בעשייה למען יהודי בריה"מ.

והערה מטעם האיגוד העולמי של יהודי ווהלין, שמרכזו בישראל: "כל ישראל (יוצאי ווהלין) ערבין זה בזה" (שבועות לט); ואלפי יהודים עדיין חיים ברחבי ווהלין שבבריה"מ והם כיום חלק אינטגרלי מיהדות בריה"מ... וד"ל.

עלולה להיות לגבי יהדות בריה"מ כתנועה נאצית בגרמניה בשנות השלושים ותחילת שנות הארבעים. ואפשר ללמוד קל-וחומר (תכניתם הראשונית של הנאצים היתה לשלח את היהודים מתחומי המדינה)*. יש בין המשתתפים הרבים בקובץ המחפשים ומציעים פתרונות, ואף מובא "פיתרון" כזה של שוורנאדזה שהשיב על שאלה לשולץ: "ניצור תנאים בבריה"מ, שהיהודים לא ירצו לצאת". והלואי ותנאים אלה לא יהיו ברוב הימים הרי-שואה ליהודים. מוריס אברם, יו"ר ועידת הנשיאים בארה"ב,

* כ-3/4 שנה לאחר הופעת הקובץ, בעת כתיבת שורות אלו, מגיעות ידיעות על ביקור משלחת סופרים רוסיים בדנמרק (9), שהידוע ביניהם הוא הסופר אנדרי ווזנסקי. והרי דבריו בתום החלק הרשמי של מסיבת העתונאים שם: "אנשי 'פאמיאט' חוזרים וטוענים כי היהדות הבינלאומית השתלטה על צמרת המפלגה, נציגיה יושבים בקרמלין, במערכות העתונאים, בכלי התקשורת האלקטרוניים... לדעתו ינקו הרוסים את האנטישמיות 'בעודה באיבה'. ודווקא ה'גלאסנוסט' הפך את האנטישמיות בבריה"מ לגלויה. קיים שם כיום מחסור בנייר עיתונים וספרים. 'אוגוניוק', השבועון נושא דגל ה'גלאסנוסט' דוחה מנייים חדשים בגלל המחסור בנייר ואילו 'נאש סובראמאניק', בימת הסופרים הסלאבו-פיליים, חסידי 'פאמיאט' ואנטישמיים נהנה מהקצבת נייר שכביכול לא נוצלה....

אברהם אינגבר

"האילן ושורשיו"

ספר קורות ט"ל — זופיובקה-איגנטובקה

בעריכת יעקב ויינר, טוביה דרורי, גד רזנבלט, אנשל שפילמן. בהוצאת אגודת בית ט"ל גבעתיים תשמ"ח 1988, עמ' 35 ועוד עמ' 372. שפע של תמונות, מפתח שמות, ציוני מקורות ועוד.

מתבשל בסיר שכנתה".
לשני ישובים כאלה מוקדש הספר "האילן ושורשיו", עיירות שוליים באיזור לוצק. תושביהם, יהודים איכרים ברובם, שבסיסם הכלכלי-קיומי מבוסס על חקלאות.
"בזופיובקה ראיתי יהודים הולכים אחרי מחרשתם ויהודי מוציא פרותיו לאחו. ובהגיע עת התפילה הוא עומד שם בשדהו ומתפלל לאלוהים כאילו עומד הוא בבית הכנסת". (יעקב בנאי, עמ' 194).

הן היו רבות. עיירות עיירות, שמספר יהודיהן הסתכמו במאות בלבד. מרוחקות, יחסית לימים ההם, מישוב יהודי מרכזי או דרך מרכזית כלשהי. מכותרות, רובן, כפרים אוקראיניים סביב סביב. ועל אף זאת התפתחו בהן חיי תרבות תוססים, חיי חברה מתקדמים, מוסדות השכלה מתאימים, מוסדות עזרה הדדית. וטבעי היה שהירבו בנשואין בתחומן המוגבל, עובדה שהובילה במישורין ובעקיפין לקשרי משפחה, בהכרה מעמיקה הדדית ו"כל אשה ידעה את אשר

הדרושים לקיומם הפיזי: מזון, לבוש מתאים לקראת החורף הקשה, נשק, מודיעין — ולהכריז מלחמת נקם. צא ולמד.

בכל ספורי הלחימה שבספר, והם רבים מאוד, מוזכרים במיוחד, בליווי דברי-שבח "שניים", גד רזנבלט וחיים וטצ'ין — שני ישראלים כיום — אשר מיד בראשית הכיבוש הגרמני השכילו לקרוא את המפה, לנתח את המצב ולהוציא מסקנות, להתרות, לארגן תאים סודיים ולעורר את הנוער למאבק ללא דיחוי. גד רזנבלט מתיצב בראש פלוגת לוחמים יהודים כשלצידו השותף הנועז חיים וטצ'ין, והחיים היום יומיים ביער, הם בית ספר גבוה למלחמה, היער זאת "המכללה לבטחון". שניים אלה מעניקים לנו דפים מפוארים של לחימה נועזת, זרועת קרבנות חברים יקרים הפוזרים ביערות, בשדות, בתעלות לאורך מסלול קרבי של אלפי קילומטרים. המסלול המפורסם של החטיבה הפרטיזנית המהוללת בפקודו של גנרל-מיור קובפק, אשר בשורותיה הצטיינו.

מעשי גבורה אלה אינם ניתנים לתלישה מזעקת שבר איומה העוטפת אותם מתחילת דרכם וללא מענה, שלהמחשתה די בציטוטים בודדים בלבד מתוך הספר.

"...דער לעצטער מניין יידן שטעלן זיך דאווענען מעריב... אלמנים, יתומים, והוא רחום יכפר עוון". משה בנציונס דאוונט פארן עמוד, כ'הער און קען נישט תופס זיין; יידן בעטן כפרה ביים ריבוננו של עולם. פארוואס?" (חיים וטצ'ין, 469).

ושלמה דאגולה (392), השו"ב ממניביץ', בדרשה שלפני כל נדרי האחרון ב-1942 מכריז כי "זו גזירה מן השמיים".

...הרב מה יפית מרובנה, בשעה שהובל לטבח, הפשיל את הארבע-כנפות שלו, הרימן כלפי מעלה וקרא קריאה גדולה ומרה: "יהודים, השמיים ריקים. לית דין ולית דיין..." (גד רזנבלט, 255). משה יוסף (465), בכריית בור הרצח הלם באת בראש הגרמני השומר והרגו ובד בבד איפשר להרבה נידונים למוות להימלט ולהצטרף לפרטיזנים ביער.

ואתה מדפדף בספר ושומע זעקת שבר העולה מהשורות ומביניהן; ואתה שומע זעקת קרב "נקמה בעד הורי, בעד אחי, בעד דם עמי שנשפך!" (משה אברך-סטרץ').

"...וכאשר הנשמות יעמדו למתן-גזר דינם, הקב"ה ילבש פרפורה כשהיא מלאת כתמי דם

"האילן ושורשיו" הוא פרי יוזמה ברוכה של שרידי תקופה איומה שהעמידו גל-עד בכתובים לדורות לזכר קהילה יהודית שהיתה ואיננה עוד. ה"איננה" חרותה בנפשם, שהרי בה נולדו, חונכו, גדלו, לה הקדישו נעוריהם והם חרתוה על 572 דפי יזכור על תולדותיה, מבראשית ימיה ועד הכחדתה בידי המרצחים הגרמנים ועוזריהם האוקראינים.

אחד אחד, מספרים שרידיה בכאב על החיים שהיו בעיירה, על רבניה, שובי"ם, חזנים, מלמדים, בחורי ישיבה, רופאים, רוקחים. קהילה של אבא ואמא. קהילה שורשית מסורתית-ציונית על כל מכאוביה ושמחותיה. גלריה עשירה של אישים וכינויים מכל השכבות ומעמדים עשירים, בינוניים, עמך ועמך מינוס; ועל מי לא? הסיפורים על הווי עירותי בפשטותם. נוסטלגיים-מהנים, יוצאים מהלב. על אף הצער שלצידם. יוצרים מול עיני הקורא וזואליות מדברת.

שדותיהן הירוקים של זופיובקה-איגנטובקה, להם הוענקו עמל וזיעה במשך דורות רבים — הם, השדות בלעו את גוויות תושביהם הנרצחים, הם ספגו דמם ושותקים. השמש זורחת, הפריחה נמשכת. יערות יערות אשר אירחו בשבתות ובחגים את הנוער בהמוניו, קלטו צהלתם, רינתם, שירי ציון מלאי געגועים. אך היערות החרישו. בלמו זעקות הנרצחים מעל פי בורה-הריגה. "איך סופדים לה להעיר שיושביה מתים ומתיה חיים בלב" שר עליהם אבא קובנר. "האילן ושורשיו" אינו רק תעודה על תולדות יסודו והתפתחותו של הישוב היהודי, על האיכר היהודי שהיכה שורשים בקרקע בתולה זו, באיזו פינה נידחת בתחילת המאה השמונה עשרה ועד להכחדתו. הספר מהווה גם אסמכתה מקורית נאמנה כתובה בדם בנינו על תולדות הזמן הזה. שנות השואה והגבורה, שנות מרי והתנגדות מזוינת. דורשי התקופה ההיא, בנתחם ספורי שרידי הנוקמים יתפעלו איך בישוב כה קטן, מנותק ממנהיגות מרכזית, צמחו נערים בוגרי-החיים כה הרבה, אשר כבודדים ובקבוצות מארגנים ומפעילים חזית-יערות, מארבים נגד רוצחי עמנו, גרמניה הברברית. מאיפה שאבו אותם נערי החדר והישיבות, שמעולם לא למדו את תורת הלחימה ושימוש בנשק את האומץ לעזוב עיירת-מולדתם, עריסת ילדותם, אבא ואמא ולצאת לאישם ליערות — איזור מסוכן מכל הבחינות ללא הבטחת הצרכים האלמנטריים

יצחק גורמינקל

עצרת את המגפה, מיידעלע

(בגיטו לודוויפול)

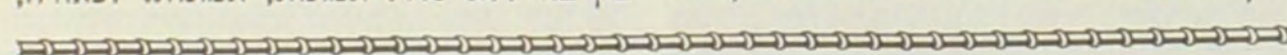
בלודוויפול דוהלין היה יודנראט כמו בכל מקום. לא הכל היו תמימי־דעים עם פועלו אז. גם במבט לאחור הדעות חלוקות. כך או אחרת, קשה מאוד לשפוט היום ובוודאי לא לאלה שלא היו שם. למעשה הרי גם הם הלכו בדרך כל יהודי הגיטו. הושלכו כמו כולם אל הבור כנצר נתעב.

כנראה שבראש מעייניהם של אנשי היודנראט לא עמדה השאלה של שיתוף פעולה. הם לא עשו את אשר עשו למען בצע כסף או כל רווח ותועלת אישית אחרת. הם האמינו, כנראה, שכל מה שהם עושים, לטובת הכלל הם עושים.

בגיטו לודוויפול היה גם קומיסר. והיהודים השתדלו לספק לו את כל מאוויו, אם בכסף, בזהב, במגפים או בסוסה לבנה על גבה רכב, וכן בנשים. בנות ישראל כשרות וצנועות ויפות, מבנות העיירה.

להלן וידויה של הנערה האחרונה למלוא תאוותו של הקומיסר בימי ההרג והחיסול. לא הייתי עד־ראייה ומציאות ודמיון משמשים אפוא בערבוביה ברשימה זו, אלא שהאירועים ממש אכן התרחשו בקרב הקהילה האומללה בגיטו לודוויפול – הי"ד.

כאשר התעוררה סוף־סוף, כבר עמדה השמש בעיצומה. החום היה כבד ומחניק. היא קפצה מבוהלת מתוך המיטה בכעין יללה. כמתוך חלום בלהות המטריף את הדעת. ראשה היה כבד עליה והיא הריחה את ריח הכהל והסחי הנודף ממנה. תקפתה בחילה ומעיה כאילו התהפכו בקרבה.

של בני ישראל, אשר עדותם ימסרו: "קול דמי אחיך צועקים".

*

הספר מלווה בהרבה תמונות, רשימת ההולכים ליער, ששים פרטיזנים, רשימת נופלים בקרב – שלושים, רשימת חללי ט"ל שניספו בשואה וכן ספורים קצרים על בני הדור הצעיר שנפלו במערכות ישראל.

אכן, "בוכה הלב על חיים תוססים ונאצלים אשר היו ואינם עוד" (יעקב ויינר 236).

וזכרונות אישיים משלי, המתייחסים לשני רבנים המוזכרים ב"האילן ושורשיו".

מוצאי מהעיירת הזעירה דמידובקה, השוכנת על כביש דובנו־ברסטצ'קו. בתחילת שנות השלושים למדתי תורה בישיבת "עץ חיים" ברובנה וזכיתי להיות תלמידו של ר' אלי זצ"ל (401). האיש חרוט עמוק בזכרוני. עצם הופעתו בשיעור עוררה כבוד. מבטו חודר ולבבי, דבורו וגדול בתורה ששמו הלך לפניו.

חוסל. עושי-דברו היהודים אפילו לא מנסים לברוח. "לברוח? לאן?" ענה לי אחד מהם, כאשר שאלתיו. "תפקידנו תם" - אמר. "המלאכה הושלמה. עזרנו או לא, רק ההיסטוריה תוכל לשפוט אותנו". הנה עוד נושא למשפט פומבי בבתי-הספר, בדומה למשפט הורדוס. כן, את תפקידה של מרים החשמונאית ביקשתי. דמות טרגית. אותה תמיד רציתי לגלם במשפט שהיה נערך בבית-הספר לסיכום לימודי ההיסטוריה בתקופת בית חשמונאי. איך הוא אמר, במין דיבור איטי כזה, כאילו הוא באמת חושב כך: "אם לא אנו, בוודאי אחרים היו נדרשים לעשות את המלאכה. לא היה מה לעשות. גורלנו נחרץ!" לא רק על-ידי הגרמנים נחרץ, אלא גם בחוסר התוחלת. אולי תקופת השנה היא שהיתה בעוכרנו. בחודש אב תמיד מתרחשים אסונות בעם ישראל.

אלי, אתה מאזין לי? רק אליך אני דוברת. עוד יחשבו שנטרפה דעתי! לא, זה לא טירוף, זה וידוי. אלי, היית עסוק ולא עקבת אחרי השתלשלות הדברים והתרחשותם! על-כן אעדכן אותך. זה בכלל אכפת לך? אם כן, מדוע שלא תעשה משהו? מדוע? טוב, אז אני לא צדקתי. לא דבורה הנביאה אני. אך הרי אתה יודע שלא מתוך תענוג אני פה. היינו סגורים כמו בכלוב וכולם ייחלו לקץ שיבוא, מהר ככל האפשר. רבש"ע, איך אפשר להחזיק יצורי אנוש ללא זיק של תקווה, ללא כל רצון לחשוב על דרך הצלה. אך חכה עד אשר אגיע אליך; בעלת-דין קשה אהיה, לא תצא מזה בקלות. תכין לך סניגורים ופרקליטים אשר יצדיקו מעשיך. מרת-נפש אני ולא אחראית למעשי.

אתמול היה פה חבר היודנרט. "עלינו", הוא אומר, "להקל עליהם את דרכם האחרונה, לשקר להם, שיחשבו שהולכים לעבודה. אבל אנו יודעים את האמת ועמה נרד שאולה. הם יהיו בקבר-אחים", אמר, "ולא יפלו בצידי הדרך וכלבים לא ילוקו את דמם. לפחות בין יהודים אחים יהיו. מתים, אבל בכל זאת יהודים. ואילו אותנו, היכן ישליך? לא אפסיק את פתיל-חיי במרידי", כך אמר, "לא אקל עליהם את המלאכה. אוציא אותם מדעתם בדרך ההשלמה עם גורלי הנחרץ. ירו בי, הגיבורים. אני אמות בלי כוהל. אך נראה כמה כוסות וודקה יהיה עליהם לכלות עד אשר יאזרו עוז לירות בנו,

חסרות קשר ומשמעות, אך צורות בצרור אחד, כפסיפס מתקשר ומתמלא. לאט לאט הן הופכות לתמונה הקורמת עור וגידים ומתחילה לקבל משמעות.

עלה במוחה, כי הדרך הבטוחה להיפטר מהגועל והסחי היא להורידם שאולה. אך מכיוון שהם דבקים בה, בגופה ובנפשה, הרי שנותרה לה רק דרך אחת — לקבור את הלכלוך יחד עם כל ישותה. אולם במחשבה שניה, הרי בדרך זו היא לעולם לא תיפטר מאותה זוהמה שדבקה בה, מכאן שעליה להיטהר בטרם מותה. טיהור הגוף מהזוהמה שדבקה בו אינו אפשרי, לפיכך יש לטהר את הנפש, שכן זו יכולה תמיד להיזכר ולהיטהר, שהבחירה בידה, אך, אלהים אדירים, האם די בכך? ההיטהרות והזיכור הנכונים יהיו בעשיית חשבון-הנפש וסיכום הדרך. מצחיק, לא? סיכום דרכה של נערה בת 18 אביבים. אולם כאשר המוות מציץ מאחורי כל קיר, מבין החרכים, אין להתמהמה...

...רבש"ע! מהיכן אשאב כוח לטרוף נפשי בכפי? והאם צריכה אני להמתין לאדון? לשטן בכבודו ובעצמו, אשר יבוא ויטיב לעשות את המלאכה ממני? הרי את כל הבנות שקדמו לי הוא המית במרידיו. ירה בהן באקדחו ובוודאי גם לי יעשה זאת. ביחוד לאחר שכולם הומתו וכעת הוא מחסל את חבורת הליצנים, את היודנרט. אלהים אדירים, וכי ליצנים אמרתי? אנא סלח לי, שמא גיבורים הם, צדיקים גמורים? האם לא דרושים כוחות-נפש לעמוד בכל אלה? וכי גבורה היא להתאבד? ומה אמר לי אדון יו"ר היודנרט? "זכרי, מיידעלע" — כך קרא לי — לי, המזוהמת, המלוכלכת, השוכבת ומתעלסת עם רוצחים, עם רוצח משפחתה ובני עמה — לי הוא אמר מיידעלע. אכן, מצא מין את מינו. ועוד אמר: "אם תמותי, תבוא אחרת במקומך, ועדיין הגיטו מלא נערות והשטן מלא תאוות-בשרים. כל פעם תמות אחרת. מי יודע מהו שיעורה של גבורה בימינו, היכן היא מתחילה והיכן היא מסתיימת. עד שבאת למאורת הנחשים, מדי שבוע נהרגה נערה אחרת. והנה כבר כמעט שנה שהמגיפה פסקה. את עצרת בעדה. את שומעת?" אמר היושב-ראש, "חשבי כמה נערות ניצלו". נו באמת, כמה? וכי לא מתו אמש? כן, אמש נגמר הכל. הגיטו

בכלביהם הנאמנים. בכלביהם? — חס ושלום, בכלבי הקהילה — רק למענה עשינו זאת". אלי, השקט הזה מטריף את דעתי. אני יכולה יותר. נכון, מתים רק פעם אחת, בלבד, ואני רק בת 18, וכל-כך רוצה לחיות ולו ליום אחד, אחרי שכל זה ייגמר, לראות במבט חטוף במה הכל ייגמר. לא אוכל? יגידו, הגברת דסדמונה! לא, אין כל רע במוות. אין הוא נורא, אך שיבוא ויגאל אותי מטירוף דעת זה. מה זאת גבורה? מי זה גיבור? מי יודע? זוכרת אני בבית-הספר, כן, זה היה משפט הורדוס, בנות-החשמונאי, כן, מרים, אלכסנדרה. "בוודאי כאשר נכנסו הביתה, ידעתי את רצונם, רק אחד דיבר, האחרים החשו. עמדו תקועים במקומם. והוא אמר: "אני רוצה ליפות את הדבר. בגדים דרש — נתנו, זהב ויהלומים רצה האדון הקומיסר — נתנו, סוסה לבנה — קנינו לו. על גבה רכב ומעל גבה ירה, כל יום ביהודי אחר. כן, מי שבא לקראתו, ממש כמו מלאך-המוות. בא בדהרה ובוחר לו את קרבנו". לבסוף גם איש לא התחבא. כי מעולם לא ידעו במי יבחר. כאילו יד ההשגחה מכוונת את מלאך-המוות וממנו אין מחבוא ומסתור. "נשים רצה — קיבל. כאשר נמאסה עליו — ירה בה ודרש אחרת. ואם לא ניתן? הוא לא יקח?" ענה. לשאלה שלא נשאלה. לא היה טעם להתווכח. שבוע ימים התחבאתי. רק בי הוא חשק ורק אותי רצה. ארבע נורו בינתיים, ועלי, אמרו, להפסיק את ההוצאה להורג השבועית של נערות העיירה. וכי יצחק ואברהם לא נתנו את נשותיהם למען ייטב להם? והאם לא ידועים הסיפורים מההיסטוריה, משך מאות בשנים, מקרים אין סוף? היתה זאת

יהודית, או אסתר, או סתם בת-ישראל כשרה, ללא שם ותואר, אשר סוככה על בני-משפחה ועמה, בתוך מיטת הזנונים. ואף עלי לעשות זאת. ואם הייתי ממשיכה במררי, האם הדבר היה משנה? אתמול היה נשף. נשף סיום. שתו לשכרה עד אבדן חושים ונהגו בצורה בהמית. בי לא נגעו. אני בחסותו. אך גם אני שתיתי לשכרה בשביל לעמוד בכל זה. אחרת היתה דעתי נטרפת עלי עוד אמש. איך אפשר לעמוד בכך? איך אפשר לטמטם את המוח שיפסיק לחשוב? הוא אמר: "הורגים כמה יהודונים מרדנים, פורצי גדר ועול". למעשה חיסלו את כולם.

וסקו הרכב אמר את האמת. אתמול הוא התחצף. הוא יודע שגם קצי קרב. אני יכולה לפגוע בו יותר. "כלבה מזוהמת", הוא אמר, "גם תורך יגיע. אתמול חוסלו שם כולם, ומחר בבוקר יחוסל היודנרט. איש לא זקוק לו יותר. הוא דחה את הריגתם ליום. חושבת שנתן להם אפשרות לברוח? לאן? הם לא ברחו. היהודים בקבר-אחים גדול, מפרפרים וגוססים והם ימותו מחר בגינה שמאחורי הבית. הקבר כבר נכרה".

לא, לא אמתין עד אשר יבוא. הוא שיכור וממילא לא יסתכל בעיני. הנה שומעים צעדיו. לא אתעלס עמו יותר. אתמול-שלשום היתה סיבה, היתה תקוה. היום, התועלת היחידה שאני יכולה להפיק — זה למות ולהגיע מהר ככל האפשר לבית-דין של מעלה, לשמוע מה בפיו, איך אתה רבש"ע מתרץ ומסביר וידוי של נערה בת 18 אביבים — זונה בלה במיטת-זנונים. הנה עכשיו ללחץ — ואת שומעת את מרש הכלולות ומשקה סמך ואדום מתפשט ומטהר נשמתי המפרפרת, זכה וטהורה ומרפרפת, כמלפני.

נתן ליבנה

שלושה שירים

שבס קוירש מסתלקת

זאל שוין קומען די גאולה

אמא, כמו אמא הרבנית
עוד אומרת שבס קוירש גייט אוועק.
אבא, אשר הציץ עוד בנעוריו
מפריח כבר עשן הסיגרילה בפרהסיא
מבעדו אמי בתרדה
מחפשה כוכב ראשון שבשמים.
ואני, כמו אז, רואה את המלכה שבת
רכובה על מטאטא עולה עם העשן
המתמר, משם אלי צוחקת
בעיני אמי העצובות
המישירות אורן אלי
בן אני רואה עצמי ברחמיה משתקף.
אחר אראה מעטירה ראשה
בכוכבה זה יחידה, לקראתה הופיע בשמים.
ושבת מלכה אז מטאטאה במטאטאה
אבק הורי ושל כוכב
נופל עלי באפל ליל כאבן משמים
עד המראה עם העשן נמוג.

קום רבי עקיבא! זה אלפים בשנים
עולים-קמלים
עולים-קמלים
העשבים בלחיך
ולעגם-צחוקם של חכמים
עוד מהדהדים שם ברמה
בשדה ויער
ובהר וגיא
ובאזני.

עיני הילדים

עד"י זהב על רקע שחור
 אראם מאפל מבהיקים זיום.
 גחליליות במעופן כבות בעמק ליל.
 גם קולם קורא אשמע. ואלם.
 כי קולם בולעה תהום
 ואין עונם במרחב יח.

ועיני הילדים הבוכיות
 נשאאות אל ההרים,
 אך לא יבוא משם עזרם
 כי אין אדוני להם.

ועין משחית שולחה החץ.
 ועין זהב נבלע בשחור.
 ואין אוסף דמעים, דמם.
 ואני מאד ירא את יראתם
 לפני

בקר סובבים העולמות כמו תמיד
 ושמש מנשקה בינות לעשבים עינים
 בן עוד מנצנצים
 אגלי הפחד והטל.

וגבע צץ נושא זרעי הפחד והדוי
 לשלח בילדי יבואו,
 כמו עינים, לב ודם
 וכמו
 נשמת
 כל
 חי.

הלן בורקו

דור ההמשך של דינה

(מסיפורי לאחר השואה)

התמזל מזלה של דינה ופאוול, בעלה האוקראיני, הסגיר אותה, כיהודיה, לידי גרמני מזדקן, כשהוא מוותר ברוחב-לב על המלח והסוכר המגיעים לו על כך, הגרמני עצם עין אחת, הביט עליה ברחמים בעינו השניה ובאין רואים רמז לה על שביל העפר המוביל אל היער: "תמצאי שם יהודים, מהרי!" ואף תחב לידה את התפוח שהחל לנגוס בו.

דינה אכן עלתה במרוצה על שביל העפר וחיש מהר נבלעה בין אורני היער הגבהים והצפופים. נהירים היו לה שבילי היער כשבילי הכפר בו נולדה ובו התחתנה עם פאוול, שחזר אחריה זמן רב מבלי שהוריה ידעו על כך... רגליה הוליכוה ישר אל מחנה הפרטיזנים, רובם יהודים ומיעוטם רוסים ואוקראינים ואל "מחנה המשפחות" של הפרטיזנים היהודים, שהכל כינוהו בהלצה "העיריה היהודית שביער". לימים היא מונתה על המטבח, שדאג במיוחד למזונם של הפרטיזנים.

מיד לאחר השחרור נישאה דינה לשמעון, גם הוא מ"מחנה המשפחות", שאשתו וילדיו הוכלו אל בור ההריגה. דינה איתרה בכפר את בנה יורק, ה"שייגץ" שאביו זנח אותו לאחר שנדבק לריבה אחת מכפר סמוך, ויחד עם שמעון בעלה התגלגלו בדרך מקרה, לאחר נדודים ותלאות, למחנה שרידי השואה בעיר אוסטריה אחת. דינה רצתה מאד שכנה יורק, בן השתים-עשרה, ילמד תורה, אך יורק התגלה כסרבן גדול: "לא אלך לשם", הודיע נחרצות, "למדתי מספיק. לשם מה?"

"כי לימוד זה אור ואי-לימוד זה חושך", הסבירה לו אמו באימרה שהיתה רווחת בבית-הספר הפולני, שם למדה היא בילדותה, "הרי ראית יורקל כמה זה רע שלא יודעים לקרוא ב'הגדה' של פסח. אתה רוצה להשאר בור, לא לדעת לקרוא עיתון או להתפלל בסידור? מי כמוך יודע כמה בושות נגרמו בליל ה'סדר' כששמעון היה צריך להסביר לך כל פרט קטן. יהודיה אני וגם אתה חייב להיות נער יהודי לכל דבר."

"אני רוצה להיות נער יהודי ולא רוצה לדעת את ה'זאבובונס' של יהודים!..." פסק יורק בהחלטיות, "וכי מה את חושבת, האם ליל ה'סדר' היה לי כל כך מעניין? כל הטכס הזה לא היה לרוחי, אך שתקתי, כי לא רציתי להעליב את ה'דיאדיא' שימל' שכל כך טוב אלי ואף התחתן אתך... את מבינה מאמא? ואני מבקש שלא תציקי לי עוד בלימודים היהודיים שלך!... לא אלך ללמוד וזהו זה!..."

"אתה כן תלך ל'תלמוד תורה' ואתה כן תלמד", ניסתה דינה להטיל על בנה מרות-אם. "אני אהיה כמו שהייתי!..." "לא נבהל יורק מאיומיה, "לשם מה לי עוד יידיש, הא? פולנית אני יודע, רוסית אני יודע, אוקראינית זאת השפה שלי ועתה שוב ללמוד? השתגעתי?... חמתו עלתה בו והוא הסב את ראשו ממנה. אך לפתע התפרץ שוב:

"או למה לא לימדת אותי יידיש כשהיינו בבית? כשהייתי ילד קטן? למה הסתרת ממני שאת יהודיה?, הא? ועכשיו את רוצה שאתחיל ללמוד את היידיש שלך?...?" אכן, היא לא ידעה מה לענות לו.

"הנה, את שותקת!" התגרה בה מה שעורר אותה להתפרץ בכך, אך בקושי עצרה את הדמעות שניקוו בעיניה. כל עברה קם לנגד עיניה, בית אביה היהודי, השתמדותה ובעלה פאוול הגוי, מבטי הבוז של היהודים בכפר... לא קל היה לה ולשמעון בעלה לשכנע את בנה יורק להסכים ללכת ל"תלמוד תורה" אחרי ששמעון קנה את ליבו במתנות שונות ובשירותים אין ספור.

יום אחד כיוונו דינה ויורק את רגליהם אל הצריף הגדול והסואן של ה"תלמוד תורה". ליד הכניסה נעצרו. כמה נערים עם מלוויהם נכנסו פנימה. אך יורק תקע רגליו באדמה ומיאן לזוז. היא משכה בידיו. "אל תפחד יורקל", לחשה לו, "אתה רואה כמה נערים כמוך באו לכאן ללמוד? לא יאונה לך כאן כל רע. אתה תלמד ואחרי-כן תהיה מרוצה שיודע אתה דברים שאינך יודע היום..."

יורק גירד בפדחתו והניח לנערים אחרים לעבור לידו ולהכנס פנימה. שלח ידו אל הכרט ששמעון הניח אל ראשו בטרם יצא מהבית, וניסה להשליכו מהראש, היא עצרה בעדו כשהוא עומד ואינו זז ממקומו... ורק אחרי שנכנס אחרון הנערים הצליחה למשכו פנימה, כמי שכפאו שד. "רק אל תפטט כאן הרבה!..." לחשה לו הוראות אחרונות, "אל

תספר מי אתה ומניין הוריק... זה יהיה יותר טוב בשבילך יותר בריא גם בשבילי ובשביל שמעון... הרבי אינו חייב לדעת את כל האמת... היתה מלחמה... אתה מבין לכוונתי, יורקל?... הנה ילד טוב... שמעת?"

יורק משך בכתפיו ולא הוציא הגה מפיו. היא חשה כי הוא מתוח ונרגש ומשתדל לרסן את ריגשותיו. היא התבוננה סביבה בתחושה מוזרה: היא ובנה עומדים עתה בתוך "תלמוד תורה", בתוך מוסד יהודי... רק תמול-שלשום הביאה את יורק אל בית הספר הפולני בכפר דמידובקה, ועכשיו הובילה אותו לכאן, לתלמוד תורה ומצוות, שהיא עצמה כה בורה בכל אלה, בגיל שתים-עשרה הוא יתחיל ללמוד צורת א', וילמד להתפלל, כשעל לשונו שגורות תפילות באוקראינית-פראבוסלבית. והיא הסתכלה בו. היה נדמה לה כי גבוה הוא משאר הנערים. כתפיו רחבות יותר, גופו מוצק, פניו מנומשות ושזופות, כמעט גבר.

הם התייצבו בתור אל הרבי, שישב בראש השולחן הארוך ומחברת לפניו. בין ספרי הקודש הנערמים בעירבוביה — ספרים מצהיבים בכריכות ישנות, מרופטות. השיחות בין הרבי לנערים והוריהם או מלוויהם מלווים בכל שפה ולשון: פולנית, רוסית, רומנית, הונגרית ובמקצת בידיש.

יורק הקשיב ופניו אורו. שמח בוודאי לשמוע את כל השפות שהורגל בהן ולא רק את היידיש הזרה והמפחידה. "אתה שומע", כיוונה לליבו. "הנה, השד אינו נורא כל כך. מדברים כאן גם רוסית ופולנית ואף אוקראינית..."

בצריך רחב הידיים עמד ריח מעופש. שולחן עץ, שורות של ספסלים. ועל כותל המזרח ארון-קודש מכוסה בפרוכת, ועליו ספרי קודש: סידורים, גמרות, מחזורים. הרבי, חיוור-פנים, נמוך-קומה, עם פיאות מסולסלות, דומה לאותם מלמדים ב"חדרים", שנודמן לה לראות בילדותה: יושבים היו ומתנועעים בניגון ובעצימת עיניים עם אותם בני-עניים שיד הוריהם לא השיגה לשלחם לבתי-ספר, או שרצו כי צאצאיהם ילמדו רק תורה.

עיניו השחורות של הרבי היו מוסתרות בגבות אפורות, ששיוו לו מראה של "למדנות". לבושו עורר בה רגש של חמלה: חליפה אפורה, מתנת ה"ג'ינט", כמובן, ככל הבגדים שנשלחו מעבר לים — שגופו הצנום של הרבי כמו שקע בה. שריולי המעיל הארוכים כמעט כיסו את כפות ידיו, ומדי רגע היה מפשיל אותן שלא יפרעו לו במלאכתו — רישום התלמידים במחברת שלפניו. לרגע הצטייר בעיניה כנושא עליו את חותמו של גורל העם היהודי כולו: העבר וההווה, שנות הגלות, העיירות הקטנות עם הרדיפות והפוגרומים ופניו חתומים בנורא מכל — השואה.

בבוא תורם ניגשו הנערים אל הרבי, עמדו ביראת כבוד וציפו לשאלותיו.

"מה שמך, יינגליה?" שאל הרבי.

סאָק פֿפשינסקי. רעד קולו של הנער.

"ואיך זה בידיש?" הקשה הרבי, מעיף מבט על האם העומדת בסמוך.

"שמעון". תיקנה האם, "שמעון פֿפֿר... רק בזמן המלחמה שינו לו לפפשינסקי..."

הנער השני, גבוה, צנום-מראה, חיוור פנים, טומן ידיו בכיסיו אך לפתע הבין שאינו נוהג במידת הנימוס ומיהר להוציאן, שמוטות היו לצד גופו, כאילו אינו יודע מה לעשות בהן.

"מה שמך, בחור?" חייך הרבי ואומר בעיניו את גובהו של הנער. הוא נראה כבן שש עשרה ואולי אף יותר מזה.

"שמי מישה זולוטוכה..." ענה הנער ברוסית.

"איך... איך? זולוטוכה?" חזר הרבי על השם, מוזר... אולי משה גולד?... נו, אולי נקרא לך משה, הא?"

הנער מישה הזדקק בגאווה: "בפרטיונים קראו לי מישקה, ואני רוצה להשאיר בשם זה..."

הרבי חייך בהבנה: "טוב, רצונו של אדם — כבודו... שיהיה מישקה... העיקר שתהיה תלמיד טוב ואיש תורה..."

רשם את מישקה בפנקסו. "היודע אתה קצת יידישקייט? להתפלל, לקרוא ב"סידור"? יש לך הורים?"

"לא, אין לי הורים ואיני יודע להתפלל או לקרוא ב"סידור". פעם הורי לימדוני קצת, אחר כך... אחר כך ברחתי ליערות... שם, רבי, לא לימדו תורה..." חייך, "שם למדנו להניח חומר נפץ ולהעיף רכבות של גרמנים..."

"ואתה?" פנה הרבי אל הנער הבא, "מה שמך, מיין קינד?"

"פֿדקה דלודנובסקי..." גימגם הנער.

"אולי פייבוש או פנחס?" ניסה הרבי לתקנו.

"לא, עד כמה שאני זוכר קרא לי פֿדקה..."

"והורים יש לך?"

"לא, אין לי הורים..."

"יודע לקרוא, לכתוב?"

"רק פולנית..."

הרב רשם במחברת. "ואיפה היית בזמן המלחמה?"

"במנזר. לימדו אותי שם להצטלב ולהתפלל לישן, לאם הקדושה. אחרי המלחמה באו שני אנשים והם אמרו שהם הורי, הוציאו אותי מהמנזר והביאו אותי לכאן. אחר כך התברר לי כי הם בכלל לא הורי, אלא אנשים מהוועד היהודי, שאסף הרבה נערים כמוני. הנה הדוד שהביא אותי לכאן", הצביע על גבר כבן חמישים, שניצב מאחוריו והחריש כל העת. האיש היה חיוור כסיד, ועישן בשרשרת. כאשר פנה אליו הרבי נאות לגולל קצרות את סיפור המעשה כאשר הס נשלך בצריף והכול מאזינים בפנים רציניים. "הוא בכלל סירב ללכת ללמוד. כמה פעמים ברח מהמוסד בחזרה אל המנזר. כל הזמן טען, שהוא נער פולני ואינו רוצה ללכת אל ה"זידים" - אך בקושי שיכנעו אותו, כי נער יהודי הוא. האיכר הפולני שהוריו של הנער מסרוהו לידי בטרם נלקחו למחנה ההשמדה, נשבע להם כי יחזיר את הנער אל חיק היהדות אחרי המלחמה. אשתו של האיכר סבלה מסיוטים; הוריו של פדקה היו פוקדים אותה בחלומותיה, עד שהחליטה לבוא אל וועד היהודים ולספר כיצד מסרה את הנער למנזר."

היהודי, שליח המצווה, סיפר כל זאת ביידיש, כדי שפדקה לא יבין - אם כי ניחש הנער בוודאי כי סיפור חייו הוא העלה פה, בין כתליו של ה"תלמוד תורה".

"כמעט וגנבנו אותו מהמנזר, המשיך היהודי לספר, שם שמרו עליו עד שחילצנו את ה"תכשיט". שהתחנך ברוח הנצרות. לא הצלחנו לשכנע אותו כי יהודי הוא, עד שהבאנו אותו אל אותו איכר, שסיפר לפדקה את כל תולדות חייו ומה עלה בגורל הוריו... הו, רבי, איך אפשר לספר זאת על רגל אחת? - קרא האיש בצער, "ופדקה אינו היחידי. בדרך-לא-דרך חילצנו ממנזרים ומידי איכרים נערו ונערים יהודיים רבים, שלמדו לחיות כנוצרים לכל דבר. אנא, רבי, שמור על הנער. על ה'חינוך' הזה שנשבה בין הגויים... הוא נער פיקח ויהיה פעם יהודי טוב..."

כמו כל הנוכחים האזינה דינה גם היא בנשימה עצורה לסיפור הצלתו של הנער מידי הגויים. "המקיים נפש אחת מישראל כאילו קיים עולם מלא". שינן הרבי מדברי חז"ל ודינה הרהרה באותם נערים יהודיים, מי יודע מספרם, שאבדו לעולמים לעם ישראל.

עוד רגע ממושך ישב הרבי חיוור-הפנים ועננה של צער אינה משה מעיניו. אחרי כן מלמל אל תוך זקנו: "מי יודע כמה אנטישמים יצאו מאותם נערים שלעולם לא ידעו כי נולדו יהודים, ככתוב: מהרסיך ומחריביך ממך יצאו. לא מעט משומדים הפכו במשך הדורות גרועים וקנאים מהאנטישמיים הנוצריים..."

עתה בא תורה של דינה עם בנה יורק. דומייה נפלה בצריף והכל תלו עיניהם בהם. הרב ליטף את זקנו ונפנה אל יורק בחיוך:

"קאק טיעבע זוואט, סינאק? (מה שמך, בני?).

"שמי יורק". העיף מבט דו-משמעי אל אמו, וזע תחתיו בקוצר-רוח.

"ושם אימך?" המשיך הרב לשאול.

"דונייה". נחפו יורק להשיב בטרם אימו הספיקה ללחוש לו ולתקן: "לא, רבי, דינה ולא דונייה, כפי שקראו לי בזמן המלחמה..."

"ושם אביך?" המשיך הרב לשאול את יורק ברוסית. יורק היסס רגע כפוסח על שני הסעיפים. לשאלה זו לא הכין את עצמו וענה בהיסוס-מה, "אין לי אבא... נהרג..." נחלץ לבסוף מן המיצר. "פאוול", פלט לפתע בהעיפו מבט מפוחד אל אימו.

"כן, רבי, כך קראו לו בזמן המלחמה..." מיהרה דינה להתערב, "קראנו לו בבית בשם פולני אך סברו" - שמו היה ירחמיאל והוא בני נקרא על שם הסבא שלו..."

הרב רשם את שמו של יורק כשמו של הסבא שלו, כפי שדינה מסרה. היא נמנעה באותם רגעים להביט בעיניו של בנה שירה בה מדי רגע מבטים זועפים. "פוסט בודיאט!" (יהא כך) מילמלאל עצמו והתחייך.

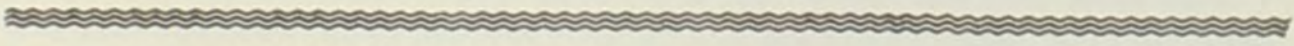
בטרם עזבו את הצריף כבר היתה שעת צהריים. "אוי רבי, - נאנחה דינה אל עצמה - לא יהיה לך חיים קלים עם 'חינוקות' אלה..."

דרכה וסקרנית ציפתה דינה לשובו של יורק, שנשאר יחד עם כל הנערים לשעור הראשון ב"תלמוד תורה". כשיורק חזר מהתלמוד תורה מיד שמט את הברט מראשו והתיישב אל השולחן. "נו, איך היה? שאלה דינה בסקרנות. "שום דבר מיוחד", ענה קצרות. "לא למדנו כלום. הרבי רק סיפר כל מיני דברים על 'בוגומוליקה' (תפילין), על האלוהים של היהודים ועוד כל מיני שטויות, כולנו צחקנו כיצד הוא מגמגם בכל מיני שפות. הוא שאל אותנו אם אנחנו יודעים מה זה 'קידיש'... כל מי שאין לו אבא או אמא, אמר לנו, צריך לדעת לומר 'קידיש', האם את יודעת זה?" הציץ בשאלה בעיניה של אימו.

"לא 'קידיש' כי אם 'קדיש'", תיקנה דינה. "כל יתום חייב לדעת לומר 'קדיש' לפי מנהג היהודים, אתם כולכם יתומים, גם אתה בני, ועל כן הרבי דיבר אתכם על כך. נו, ומה עוד למדתם?"

"שום דבר!" ענה נחרצות, "הרי אמרתי לך!" הצטחק ופתאום נתן את ידו בין רגליו: "חיק! חיק!..."
 "מה זה חיק, חיק?" שאלה דינה כמתממת. וכבר ירדה לסוף דעתו... יורק פרץ בצחוק רועם.
 "נו, את לא מבינה? הרי את יהודיה... חיק-חיק הרי זה אובך-אנק" (נימול).
 "ברית מילה אתה מתכוונת..." העמידה פנים כמבינה עתה במה מדובר והוסיפה: "כל נער יהודי עובר את זה כשהוא עדיין תינוק".

"אני יודע, יודע... את לא צריכה להסביר... גם הרבי לא... הרי לא פעם ראיתי את יאנקל אפשטיין שלמד יחד אתי כשהוא עושה פיפי בחצר ומסתיר את זה שלא נראה שהוא "אוברזאניץ". היינו מתחילים לצחוק ויאנקל היה בורח מהמקום או הפסיק באמצע... הוף, איזה מצחיק הוא הרבי הזה!..." המשיך יורק בשיחה אחרי ששבה אליו רוחו הטובה, מדבר עם הידיים ויש מילים שלא ידע להסביר ברוסית, בפולנית או באוקראינית. "אם כך לא אלך לבית-הספר הזה! לא אלך!" קפץ יורק על המציאה ונשבע באוקראינית: "קָרסט מְנָה פּוֹבֵי! (יכני הצלב!) אם אלך לבית-הספר היהודי הזה! לא אלך וזהו!..."
 דינה לא ענתה. עיניה חשכו. הרהורים נוגים עלו בדמיונה והיא מלמלה אל עצמה: אוי לי, כשבני ייצטרך לומר "קדיש" אחרי אביו הגוי שהסגיר אותי לידי הגרמנים, בכדי להיפטר ממני...

חיים שפילבערג (מאנטרעאל)

א יידישע טאכטער ראטעוועט איר יידישן דור המשך

אינטערעסאנט ווי אזוי די מענטשלעכע מחשבה שפילט זיך ארום מיטן זכרון, און שלעפט ארויס פון דארטן פריילעכע און נישט-פריילעכע עפיוזאדן.

אָט, צום ביישפיל: וואָס איז געווארן מיט דער יידישער מוטער פון עסטרייך און אירע צוויי מוסלמעניש-געבוירענע יינגלעך? זענען זיי טאקע אנגעקומען קיין ארץ-ישראל, אָדער אין דער שפעטערדיקער מדינת-ישראל? וואָס איז געווען דער ווייטערדיקער גורל פון דער דאָזיקער טראגיש-יידישער משפּחה?

1946. א יאָר נאָך דער צווייטער וועלט-מלחמה. איך ווין נאָך אלץ אין קאאונפור, אינדיע, וווּ כ'האָב זיך געראטעוועט פון די נאציס. איך ארבעט נאָך אלץ אין דער זעלבער פאבריק וווּ איך האָב אנגעהויבן אין 1942. קאאונפור איז געווען דעמלט די אזוי-גערופענע "מאנטשעסטער פון אינדיע", די שטאט פון טעקסטיל.

מיין ווין-שטאט איז כמעט יידן-ריין. כ'בין באפריינדעט מיט דער איין-און-איין-ציקער יידישער פאמיליע פון בורמא. זייערע אבות האָבן געשטאמט פון איראק פונקט ווי די מערהייט יידישע חושבים פון קאלקוטא און באַמביי זענען געווען יוצאי-איראק.

אנומעלטן, טעלעפאנירט צו מיר אן אומבאקאנטע פרויען-שטימע און גיט מיר אַן דעם נאמען פון מיינעם אן אינדישן באַקאַנטן, א פראַפעסאָר פון דער ענגלישער ליטעראטור אין אן אַרטיקן אוניווערזיטעט. ער האָט איר פארגעלייגט אז זי זאָל זיך מיט מיר באראטן וועגן אירע פאַמיליע-אנגעלעגענהייטן. אויף איר פארשלאג, האָבן מיר זיך אפגערעדט צו טרעפן ביי איר שטוב.

איז אָט וואָס זי האָט מיר דערציילט בעת דער באגעגעניש: זי איז א יידישע טאכטער פון עסטרייך. ווי א סטודענטקע אין ווינער אוניווערזיטעט, האָט זי זיך פארליבט אין אן אינדישן מוסלמענער. נאָך דער חתונה, זענען זיי געקומען קיין אינדיע און זיך באזעצט אין קאאונפור, איר מאנס געבוירנשטאט. אייניקע טעג נאָכן איינארדענען זיך אין זייער נייער היים, האָט דער מאן איר דערקלערט אז ווי א מוסלמענער איז אים דערלויבט צו האָבן ביז פיר פרויען. נאָך איידער ער איז געפארן צו פארענדיקן זיינע שטודיעס אין עסטרייך, האָט ער חתונה געהאט מיט א מוסלמענערין און זי האָט אים געבוירן צוויי קינדער. זיי, צוזאמען מיט זייער מאמען, געפינען זיך ביי אירע עלטערן אין דאָרף. ס'איז זיך גרינג פארצושטעלן די מוראדיקע טראגעדיע וואָס זי האָט דורכגעלעבט נאָך דעם ווי זי האָט זיך דערוווסט איר מצב. זי איז שוין געווען טראגענדיק מיט איר ערשט קינד.

איר מאן, בדרך כלל אן אינטעליגענטער און פיינער מענטש, האָט פארגעלייגט אן אויסוועג: די ערשטע פרוי זיינע מיט

די קינדער וועלן פארבלייבן אין דארף. פון צייט צו צייט וועט ער פאָרן איר באזוכן און מיט איר פארברענגען ווי מאן-און-ווייב, דאָס הייסט, ער וועט אָנהאַלטן און אויסהאלטן צוויי משפחות. זי האָט נישט געהאט קיין אנדער אויסוועג און האָט אקצעפטירט זיין פאַרשלאָג.

איז דאָס לעבן געגאנגען נאָרמאַל. זייער צוזאמענלעבן איז געווען גוט. אין משך פון די 13 יאָר וואָס זיי וווינען צוזאמען, האָט זי אים געבוירן צוויי זין, דער עלטערער איז שוין 12 יאָר אלט און דער יינגערער — אכט. פינאנסיעל גייט זיי גוט. ווי אן אינזשעניר פירט איר מאָן אָן מיט א גרויסער פאבריק, ער האָט אפילו אויסזיכטן צו ווערן א שותף צו דער אונטערנעמונג. זי, ווידער, האָט זיך איינגעלעבט אין איר נייער סביבה. זיך אויסגעלערנט הינדוסטאני און הורדו, צוויי דיאלעקטן וואָס ווערן גענוצט, ווי א צוגאָב צו ענגליש וואָס איז די הויפט-שפראך פון איר פאמיליע. זי האָט מיט דער צייט אנגהויבן זיך פילן ווי אן אינדישע פרוי פון אלע שטאנדפונקטן ביז, אין א געוויסן טאָג איז אנגעקומען די טרייערעקע ידיעה אז עסטרייך איז איינגעשלאנגען געווארן אינעם דייטשישן רייך, און נישט לאנג נאָכדעם, דער אויסברוך פון דער צווייטער וועלט-מלחמה.

זינט דעמאלט האָט זיך אין איר עפעס א ריר געטאן, ווי זי וואלט זיך אויפגעכאפט פון א הינערפלעט. די זארג פאר אירע עלטערן האָט איר אנגעהויבן צו מאטערן. א מין שולד-געפיל איז איר באפאלן צוזאמען מיט שלאפלאזע נעכט; באזונדערס האָט זי שווער געליטן ווען מיטאַמאָל זענען אלע קאָמוניקאציעס מיט אירע עלטערן לחלוטין איבערגעריסן געווארן. במשך די פינף יאר פונעם קריג האָט זי געליטן מוראדיקע מאָראלישע יסורים צוליב דעם וואָס זי האָט אירע עלטערן איבערגעלאזט אויף הפקר... איצט, האָט זי פאָרגעזעצט איר טראגישע דערציילונג, א יאָר נאכן קריג, איז פאר איר שוין קלאר אז אירע עלטערן זענען אומגעבראכט געוואָרן צוזאמען מיטן גאנצן עסטרייכישן יידנטום, און זי קען ווייטער נישט אנגיין מיט איר ביו-איצטיקן לעבן... דער מאן פארשטייט איר געמיט און איז גרייט איר באפרייען. ער דערלירט איר אפילו מיטנעמען מיט זיך אירע צוויי יינגלעך, כאטש לויטן מוסלמענישן געזעץ דארף ער דאָס נישט טאָן.

זי האָט זיך צעוויינט. דורך אירע טרערן האָב איך געקענט הערן איר ווייטערדיקע דערציילונג: "איצט מוז איך צוריקברענגען מיינע צוויי זין צום יידישן פאָלק; זיי זענען מיינע טאטע-מאמעס אייניקלעך... זיי מוזן בלייבן יידן... נישט איינמאָל הער איך אין מיין שלאָף ווי מיין טאטע-מאמע בעטן זיך ביי מיר... טאָכטערשע, לאָז זיי נישט פארפרעמדט ווערן... זאָלן זיי כאטש פארזעצן אונדזער שטאָם..."

פון מיר האָט זי געוואָלט אויסגעפינען צי אירע יינגלעך וועלן פאררעכנט ווערן ווי יידישע קינדער, אויב זי וועט זיי ברענגען קיין ארץ ישראל.

כאטש כ'האָב געווסט דעם דין, פונדעסטוועגן האָב איך געשריבן צו דער רבנות-הראשית אין ירושלים. אין עטליכע וואָכן אַרום האָב איך באקומען זייער ענטפער: היות זיי זענען געבוירן פון א יידישער מאמען, ווערן זיי באטראכט פאר יידן, בפרט נאָך ווען זיי האָבן דורכגעמאכט דעם מוסלמענישן בריח-דיטואל. זיי וועלן בלויז דארפן דורכגיין א בדיקה פון א יידישן מוהל און ער וועט באשטימען אויב ס'איז נויטיק וועלכע ס'איז אויסבעסערונגען. ווען איך האָב איר געבראכט דעם ענטפער פון ירושלים, האָט זי מיך ארומגעכאפט קושן. זי איז געווען גערירט און גליקלעך פון דער דאָזיקער פריילעכער ידיעה.

*

נישט לאנג נאכדעם האָט זי מיר צעוויסן געגעבן אז זי האָט זיך שוין באפרייט פון איר מאן, וואָס האָט איר אויך געגעבן א שריפטלעכע דערלויבעניש אויספירן די קינדער פון לאנד. זי האָט אויך אן אפליקאציע צו דער ענגלישער רעגירונג פאר א וויזע קיין פאלעסטינע (א"י).

כאטש זי איז געווען אן ענגלישע בירגערין, האָט מען איר געמאכט גרויסע שוועריקייטן. ווען איך האָב פון איר געהערט צום לעצטן מאָל, כמעט ביים סוף פון 1947, האָט זי נאָך אלץ געוואָרט אויף דער דערלויבעניש. עמיצער האָט איר גע'עצה'ט זי זאָל זיך אריבערציען קיין באמביי, דאָרט וווּ ס'געפינט דער ענגלישער קאנסולאט, אפשר וועט זי דאָרטן קענען צואיילן די וויזע. נישט לאנג נאָכדעם, האָב איך לחלוטין אנגעוויזן מיין קאָנטאקט מיט איר און איך ווייס נישט עדי-היום וואָס איז געוואָרן פון אירע באמיונגען עולה זיין קיין ישראל.

נישט איינמאָל קלינגט אין מיינע אויערן איר בקשה: "העלף מיר, מיין פריינד, צוריקברענגען מיינע צוויי זין צום פאָלק פון מיינע עלטערן... זאָל זיי דערמעגלעכט ווערן צו זאָגן קדיש נאָך די נשמות פון זייער זיידן און באַבען..."

כ'הער אויך גלייכצייטיק א מיסטעריעזן ווידערקול וואָס טראָגט זיך דורך די בלעטער פון דער יידישער געשיכטע און זינגט אויס דעם נצח-ישראל-לא-ישקר!

וואלינער פאלקלאָר

משה יוז

שרה לאה ווינטשט אַ גוט יאָר איר שוועסטער אין אמעריקע אין טעלעפאָן

און אזוי איז שרה-לאה געזעסן דאָרטן, אין דער בודקע, ביז זי איז פארזעסן.

מיין באבע ציפע, זכרונה לברכה, האָט מיר דערציילט, זאכן וועגן שרה-לאה'ן, וואָס ס'איז כדאי צו פארצייענען. ערשטנס, פאָרוואָס האָט שרה-לאה זיך פארזעסן און געוואָרן אַן "אלטע מויד"; וועמען מ'פלעגט איר רעדן, האָט זי אין אים געפונען נאָר חסרונות. אז מ'האָט איר גערעדט בערלען, פייווישעס זון, וואָס איז געוואָרן אן אלמן, ניט פאר יידן געדאכט, צוויי יאָר נאָר דער חתונה, זענען די מתפללים פון בערעזנער שוהל געווען זיכער אז שרה-לאה וועט אים אויפכאפן מיט ביידע הענט, אבער זי האָט אויך ביי בערלען געפונען חסרונות.

אזוי איז שרה-לאה געבליבן אליין, איינזאם, מיט איין שוועסטער, ביילע, א יינגערע פון איר, וואָס האָט זיך ארויסגעריסן און אנגעקומען צו איר פעטער אין אמעריקע און מיט דער צייט מיט אים חתונה געהאט. יעדן יאָר פלעגט שרה-לאה איר שיקן א שנה-טובה און ישכר-וועלוול דער שניידער פלעגט איר אנשרייבן א פאר יידישע ווערטער און "א כתיבה וחתימה טובה" ווייל שרה לאה אליין איז געווען "שוואַך אויף דער פען". אבער א באלעבאסטע איז זיי געווען, אזוינס און אזעלעכס.

האָט זיך געמאכט א יאָר און ס'האָבן ארויסגעפעלט אין סארנע לשנה-טובה'ס, האָט ישכר-וועלוול איר צוגערעדט זי זאָל טעלעפאנירן. "ס'וועט אפילו קאסטן געלט, אבער דערפאר וועסטו רעדן מיט דיין שוועסטער ביילע און איר ווינשן א גוט יאָר".

שרה-לאה האָט זיך געלאָזט אנרעדן. ישכר-וועלוול האָט איר צוגעזאָגט אז מ'וועט איר "לאַנטשן" מיט אמעריקע און זי וועט קענען רעדן מיט איר שוועסטער.

א וואך פאר ראש-השנה, האָט ישכר-וועלוול געבראכט שרה-לאה'ן צום סארנער סוחר און גביר ר' מענדל קליין, וואָס ביי אים איז געווען א טעלעפאָן. מענדל קליין האָט איר געזאגט אז זי דארף נאָר ווינשן א גוט יאָר און ניט ריידן קיין סך, כדי ס'זאָל ניט קאסטן צו פיל געלט.

מיט פרייד האָט שרה-לאה באקומען איר שוועסטער

עטליכע שכנים אונדזערע אין סארנע, אין סאדאווע גאס, זענען געווען: א אוקראינער, א פאליאק און א טשעסקע, די איבעריקע זענען געווען, אחינו בני ישראל, יידישע שכנים. פעצאָוואָ, די פאליאטשקע מיט איר מאן, האָבן אנגעפירט דעם גרויסן שיינעם סאד, וואָס א דאנק אים האָט די גאס באקומען דעם נאָמען סאדאווע גאס. אין סאָד זיינען געווען ביימער פון פארשידענע סארטן עפל, באָרן, פלוימען, וויינפעאלאך, טרוסקאווקעס און אפילו יאגאדעס. און וואָס נישט? האָבן זיך טאקי, די יידישע שכנים, פאר א פאר קאָפעקעס זיך דערקוויקט דאָס האַרץ, מיט א פרישן באטעמטן פרוכט, גלייך פון בוים אַראָפּ.

אויף דער צווייטער זייט גאס, אנטקעגנאיבער אונדז, האָט באלאבושקא דער אַגאָראַדניק, מיט זיין גרויסער משפחה, באארבעט גרינסווארג, פון דאָס שענסטע און בעסטע, און אפילו אזוינע גרינסן וואָס מ'האָט געהערט וועגן זיי, אבער ניט געזען און ניט געעסן. קומענדיק פון ווילנע, אויף וואקאציעס, פלעג איך זיך אריינכאפן צו באלאבושקען און ער האָט מיר אויסגעלערנט עסן א פאָמעדאָר, וואָס אין יענער צייט, בפרט אין סארנע, האָט מען ניט געהערט פון דעם און ניט געזען.

די טשעסקע פון דער צווייטער זייט גאס, האָט פארמאגט א שיקסע, "א קראסאוויצע", א שיינהייט, א ברען, א "שבת-גויקע" ביי עטליכע שכנים און ביי אונדז.

איז אַנטקעגן וואָס דערצייל איך אייך דאָס אלץ? כדי איר זאָלט וויסן זיין וווּ שרה-לאה האָט געווינט. ווייל שרה-לאה איז דאָס מאָל אונדזער העלדין. ובכן, געווינט האָט זי אין א צימער ביי דער טשעסקע. אין אמתן איז דאָס געווען מער ענליך צו אַ בודקע, אַ קלאדאווקע. נאָר שרה-לאה אליין האָט זיך געקענט דאָרטן אויסרייען. אז מ'פלעגט אַמאָל קומען צו איר, פלעגט זי אויפנעמען אין דרויסן און שטענדיק פלעגט דאָרטן זיין א פריזבע, אַ טאַבורעטקע אַזאַ, אוועקזעצן דעם גאסט, און זי האָט, שטייענדיק, געפלאַכן פאַרשידענע מעשיות. מ'פלעגט זאָגן אז שרה-לאה קאָן ריידנדיק מאכן אפילו א וואנט. גערופן האָט מען איר דערפאר שרה-לאה "די-גאָוואָראַטשע", זי האָט געהאַט אויך א צווייטן צונאָמען: "די אלטע מויד".

און אַמאָל אַרײַן אַ רובל און פֿורײַם צעטראַגט ער שלח-מנות, פֿאַרזינט ער אפילו עטליכע רובל און מצוות כאַפּט ער אַן אַ שיעור. ער איז פֿון די וואָס עסן נישט נאָר כאַפּן אַ קײַ, ער טרינקט נישט נאָר כאַפּט אַ שנאָפּס, שלאָפּט נישט נאָר כאַפּט אַ דרימל.

“אַבער דער עיקר”, האָט שרה-לאה פֿאַרענדיקט “אַז ער, בערל, איז נישט מיט אלעמען אין געזונט, קײַם וואָס ער כאַפּט דעם אַטעם, האַט בײַך ווייטיק. און פֿון צײַט צו צײַט שווינדלט אים אין קאַפּ. און דער עיקר, ער האָט נישט קײַן פֿרנסה און האָט נישט קײַן צײַן”. איז האָב מיר אַ גוט יאָר, דו מיט דיין מאַן, מײַן שוואַגער, וואָס איז אַרײַן מײַן טײַערער פֿעטער, משה לײַב, וואָס הײַסט אַרײַן מאָריס.

ביילע, וואָס האָט איר אויפֿגעקראָם געמאַכט אַז מ'רופֿט איר דאָ בעללא. און שרה-לאה האָט איר שוועסטער דערציילט אַז ס'זינט איצט קײַן שנה-טובה'ס “דאָריבער שוועסטער, טײַערע מײַנע, ביילע-בעללא, ס'הײַסט בעללא ביילע, זײַ געזונט אין כּוֹזניש דיר אַ גוט יאָר — און אַ שנה טובה... און זײַ מיר מוחל וואָס איך האָב נישט חתונה געהאַט מיט בערל פֿייווישעס זון; ערשטנס אַז דו קוקסט אויף אים, זעסטו פֿריער, אין מיטן פֿנים, נאָר אַ גרויסע נאָז. צווייטנס “אַזא שווייגעדיקער אַז מ'קען אַרײַנגיין פֿון אים, ער פֿאַרגעסט אפילו ענטפֿערן אַמאָל אויף מײַנע פֿראַגן, זאָגן אײַן וואָרט. יאָ אָדער נײַן. און דריטנס, וועגן אַרבעט. אַז כּ'פֿרעג אים ענטפֿערט ער מיר אַז אין דער בערעזנער שוהל דרייט ער זיך און כאַפּט דאָ אַ גראַשן, דאָ אַ קאַפּקע.

נעדרים

לייב בן חיים וילסקר ז"ל

(1919 — 1988)

וילסקר לחקר האוספים, כתבי היד העבריים הנמצאים בלנינגראד. למרות שהיה חשוד רחמנא ליצלן בפזילה “לעבר ציון וירושלים”, פתח לפניו “סאָוועטיש היימלאַנד” את שעריו ופירסם הרבה מאוד ממחקריו. בין היתר על תרגומי יצירותיו של שלום עליכם לעברית; על חלקו של משה אבן-עזרא בעיצוב השירה העברית; על יצירתו של יהודה הלוי; על מכתביו של יהודה הלוי אל משה אבן-עזרא ועוד הרבה מאמרי-מחקר בתחום מדעי היהדות.

לשבחו של וילסקר ייאמר שבכל שנות חייו נשאר נאמן למורשת היהודית. דרכו לא היתה סוגה בשושנים. הוא נימנה עם החוקרים המעטים בבריה”מ שהעזו לטפל באותן השנים, עוד בימי שלוש סטאלין ואלה שאחריו, בתחום מדעי היהדות בלי מורא ופחד, לגאווותם של בני עירו שומסק ושל רבים מיהודי ווהלין ששמעו עליו ואף קראו מיצירותיו. מדענים ישראלים בתחומים אלה מעריכים את מחקריו. יהי זכרו ברוך.

א. קלבן

מלנינגראד נתקבלה ידיעה על מותו בפתאום, בראש-חודש אדר תשמ”ח של לייב וילסקר, אחד מחוקרי מדעי היהדות החשובים ביותר בבריה”מ. וילסקר הוא יליד העיירה שומסק שבווהלין. את ראשית השכלתו רכש בבריה”ס העברית-העממית בעיירת הולדתו. בית-ספר זה הקנה לתלמידו זיקה למקורות התרבות העברית.

מסכת חייו של לייב וילסקר, מאז עזב את שומסק בקיץ 1941, עם פלישת הגרמנים לבריה”מ משולבת שירות צבאי עם לימודים ופעילות מדעית (התגייס לצבא האדום עוד בהיותו בשומסק ושירת בו גם בשנות המלחמה). ב-1950 סיים את חוק לימודיו בפקולטה למזרחנות של אוניברסיטת לנינגראד והחל לעבוד “במחלקת הספרים המזרחיים” בספריה ע”ש סאלטיקוב שצ’דרין בלנינגראד.

המנוח הקדיש שנים רבות לחקר סיפורת השומרונים ונזקפים לזכותו חידושים רבים בשטח זה.

הרבה פירסומים, בידיש וברוסית, הקדיש

זליג הלוי ז"ל (1908 — 1988)

קובל — כולם נספו. וזליג השיב במכתב ספוג דמעות וכאב בצירוף כמה רובלים, שחסך מפיו. בקיץ 1945 עזבתי את לובומל לכיוון מערב. הקשר עם דודי זליג נותק. נודתי דרך פולין וגרמניה, עד שהגעתי לבסוף ארצה עם קבוצת הילדים הראשונה של עליית הנוער. מזליג לא שמעתי דבר. שנינו נדדנו.

בשלהי 1947 קיבלה דודתי מלכה, אחותו של זליג, מכתב מצרפת, מאיגוד העיתונאים הבינלאומיים שם. בתוך המכתב היו מעטפות בתוך מעטפות. במעטפה האחרונה היה פתק ועליו כמה מילים מזליג! העיתונאים מצאו את הפתק הזה בתוך בקבוק בלב ים התיכון. הפתק, כתוב בעיפרון — מזליג סובל באוניה יציאת אירופה תש"ז לאחותו מלכה: זליג הודיע שהוא ואשתו בלב הים, שניהם מאוד חולים, הדוחק רב, הרעב גדול והצמא קשה מנשוא... הבריטים תקפו את האניה ולא התירו כניסתה לארץ. כך נודע לנו, שלפני 8 — 9 חודשים היה זליג עם משפחתו על האוניה אקסודוס, והוחזר עם מעפילי האוניה הזאת למחנה בגרמניה. ועדיין לא ידענו היכן הוא.

בשלהי 1947 הגיע זליג עם צילה אשתו ושני ילדיה לחוף המולדת והתיישבו באילת השחר, בה עבד כמסגר ונעשה מעורב בענייני ההגנה. באילת השחר נולדה לדודי ואשתו בתם בלהה. ושוב זכה לקצת נחת ואושר. לימים עברו לקיבוץ יפעת. זליג אהב את יפעת, את בתו ואת החופש והקירבה לטבע. הפעם האחרונה שראיתיו היתה בביקורי בארץ, בחתונה של הבת. דודי זליג היה המאושר באדם, והיתה זו הפעם הראשונה שפתח סגור ליבו וסיפר לי משהו מקורותיו בזמנים החשוכים: הוא גויס לצבא הגנרל ולסוב הבוגד, אשר ערק עם כל חייליו לצד הגרמני. ואיך עם עוד כמה חיילים יהודיים ברח ממש ברגע האחרון ואיך הצליחו, במלחמת הישרדות, להגיע חזרה לצבא האדום; כיצד נשלחו לסברדלובסק בסיביר, ואיך עברו עליהם שנות המלחמה בקור האיום בעבודת-פרך.

בן שמונים נפטר דודי היקר. "בן שמונים — לגבורות", ואכן, גיבור היה דודי. מה שעבר בשמונים שנות חייו, מספיק לאדם בן אלף שנים. תנצב"ה. **נתן סובל (ניו-יורק)**

דודי זליג נולד להוריו ר' שלמה חיים הלוי וביילה סובל ז"ל בלובומל, ווהלין.

בביתם, בית של חסידים-ציונים, היו עוד שמונה ילדים — ארבעה אחים וארבע אחיות. כולם נספו בשואה, מלבד אחותו מלכה, אשר עלתה לארץ ב-1933 וכך נשארה בחיים, ואני — נתן סובל, בן אחיו של זליג, אברהם ליבוש, שבנס נשארת בחיים אחרי שעברתי שבעה מדורי גיהנום, טלטולים וגלגולים שונים ומשונים.

דודי נולד בתחילת מלחה"ע הראשונה. ימים של פרעות ושריפות ומגיפות ורעב. המקום — אוקראינה האנטישמית, מקום ישובים של פורעים ושוודדים ורוצחים.

ולמרות שלא היו באיזור ממשלות סדירות וגם לא בתי-ספר סדירים, קיבל זליג חינוך יהודי והשכלה, כי כך היה מקובל אצל יהודי לובומל: הילדים צריכים ללמוד — על אף כל הקשיים הרבים.

משפחת סובל יסדה מפעל מיוחד במינו תחת קורת-גג אחת: מסגריה, חרושת ובית-מלאכה. עסקו במכונאות, יציקת מתכות, תיקון מכאני של חלקי מכוונות, מנועים ועוד. במפעל זה עבדו כל האחים סובל. בשנות השלושים נשא זליג אשה ילדת קובל והחל לעבוד שם גם עם חותנו. נולדו להם שני ילדים.

תוך שבועיים מיום פרוץ המלחמה נכנסו הגרמנים ללובומל, אך תוך זמן קצר נכנסו במקומם הרוסים, שנשארו במקום עד יוני 1941. כשתקפו הגרמנים שוב את הרוסים, עברה החזית באיזור שלנו ממש. הגרמנים שרפו את העיירה והעלו את האיזור בלהבות.

זליג גויס לצבא האדום 6 שבועות לפני כניסת הגרמנים לאיזור, בו נשתוללו הנאצים, האוקראינים והפולנים וערכו פרעות ביהודים.

אני נשארת יחיד מכל משפחתנו הענפה. חזרתי לעיירתנו אחרי שהרוסים חזרו לאיזור, בקיץ 1944, ומצאתי מתי-מעט מכל קהילת לובומל. אז עוד לא ידענו ולא שיערנו את ממדי השואה הנוראה. יום אחד הגיע מכתב מסיביר אל משפחת סובל בלובומל. היה זה מכתבו של זליג, פרצתי בבכי... אינני יחיד עוד ממשפחתנו שנשאר בחיים! כתבתי לו מכתב ארוך כי כל משפחתנו וכל יהודי העיירה ויהודי

פניה קופילר ז"ל

ביערות בתנאים קשים של מזג אויר, רעב ורדיפות מצד הגרמנים והאוקראינים. בחורף אחד חלתה במחלת הטיפוס וכמעט קפאה למוות. לאחר מכן הצטרפה לקבוצת פרטיזנים ובמסגרתה הקימו מסגרות יהודיות של קיום עצמי, לחימה ושמירה הדדית.

עם סיום המלחמה ואבדן משפחתה, מלבד אח אחד שעלה לארץ ישראל לפני המלחמה ואח נוסף שהסתתר עם משפחתו אצל משפחת אכרים. נישאה, ב-1946 עם אורי קופילר, שחזר משרות צבאי בצבא האדום ואיבד אף הוא את כל משפחתו בלוצק. נולד להם בן.

בתחילת שנות ה-50 עלו לישראל. התיישבו בכפר-סבא ומשם עברו לחולון. בעלה אורי, היה מן התעשיינים הראשונים בארץ בתחום העור, הצמר והלבד. בשנת 1980 נפטר והשאיר את פניה עם בן שהקים משפחה.

פניה היתה פעילה בהעלאת זכרון-השואה והנופלים. השתתפה בספר קמין-קשירסק ועסקה בפעילויות הנצחה שונות. בשנים אלו הקדישה עצמה לטיפול משפחת בנה אריה עם שלשת נכדיה.

נפטרה בכ"ה בתשרי תשמ"ט (6.10.88).
תנצב"ה.

י. מרין

פניה (פראדל) קופילר לבית גולדשטיין, ילידת 1918 בקמין-קשירסק.

להוריה לייב ושושנה גולדשטיין ז"ל היו 12 ילדים ובבעלותם רכוש רב. המלון "בריסטול" ועוד.

"באקציות" שביצעו הגרמנים הושמדה משפחתה כולל בתה, הוריה, אחיה, אחיותיה וקרוביה.

חלק מהיהודים הצליחו לברוח מהמחנה אל היערות ופניה ביניהם. כ-3 שנים שהתה פניה

ארגון יוצאי מנייביץ', פובורסק, טרויאנובקה,

לישניבקה, הורודוק והסביבה

מתיחד עם זכר יקיריו שנפטרו בתשמ"ח — תשמ"ט

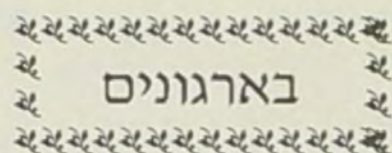
ברט זיסל (לבית סינגל), נפטרה בי"ז בתשרי, תשמ"ט

דובלין שמואל — בנו של ר' יעקב שו"ב ז"ל

כץ בתיה — (בת מניה ויוסף צווייבל) נפטרה בה' באייר תשמ"ח

קרבצ'יק צינה (לבית שר)

קרישק צפורה (לבית זפרן)

בארגונים

קמין-קושירסק

חיסול הגיטו; פרשת רציחות שטרם נחקרה

נותרנו כ-600 נפש. כעבור יומיים הוחזרו לגיטו שהוקטן לשליש. ושוב יצאנו לעבודה, תוך ידיעה ברורה שגורלנו נחרץ. תהליך זה נמשך עוד 12 שבועות בדיוק — עד לחיסול הסופי של הגיטו ביום ב' כ"ב בחשון תש"ב (2.11.1949).

גם הפעם תוכנן להשאיר כ-100 בעלי מקצוע לתקופה נוספת ואף נערכה רשימת שמות בהשתתפות הגביטסקומיסר, אך נסיון להתנקש בחייו ביום המחרת בגיטו ליוביישוב, גרמה להחלטה על חיסול סופי, כולל המאה שברשימה. שוב לא חכינו למצעד, פרצנו מהגיטו לכוון הכפרים והיערות. מתוך כ-600 יהודים הצליחו 400 לברוח לכוון הכפרים והיערות של נוויר וויטלה, כ-40 ק"מ מהעיירה. המוות ארב לנו בכל שביל בכפר, בחורשות, בביצות. אך כל חלומותינו להגיע ליער התנפצו לרסיסים. חיילים רוסים שנמלטו מהשבי החלו להתארגן כפרטיזנים. תלינו בהם תקוות, אלא שהם נהיו למרדפינו ומרצחינו ביערות, בכדי לזכות במעט הנשק שהיה בידי יחיד-סגולה, במגפים, מעילים וכו'. חורף 3—1942 היה חורף קשה במיוחד. הכפור והשלג הקפואו והסגירו אותנו. היו שהסגירו עצמם, כי כשל כוח סבלם, או שנרצחו ע"י הרוסים והמקומיים, יחד כ-300. פרשה זו, כאמור לעיל, טרם נחקרה.

חיים בתוכנו אנשים שחזו זאת מבשרם. ואף כאלה שראו כמה מהרוצחים שנהיו לאחר מכן מפקדים בשורות הפרטיזנים, עונדי שעונים, טבעות זהב וכו' ששדדו מהקרבנות.

פונה אני לכל מי שהיו עדים למעשי הנבלה והרצח, שיעלו דברי עדותם בכתב, על מנת להפריך דברי המכחישים מכל וכל, ובמיוחד על מה שהתרחש ביערות. אשמח לבוא ולרשום ולהקליט עדויות מפי שרידים.

אברהם ביבר

רח' בורלא 20 ת"א 69364

טל. 5411230

בכ"ז מנ"אב תשמ"ח נפגשנו שוב, יוצאי קמין-קושירסק והסביבה, כבכל שנה, בהיכל יהדות ווהלין, להזכיר ולהספיד.

באזכרה זו נגולה פרשת האקציה האחרונה ורצח יהודים ביערות נוויר-וויטלה שמשום מה טרם נחקרה וטרם פורסמה עד כה.

ביום זה, לפני 46 שנים, נצטוונו לפנות את הגיטו והוצעדנו בשעות הבקר למקום ריכוז, בשטח מגודר, שממול לבית העלמין היהודי. היינו כ-3000 צועדים. איש לא נשאר בגיטו, החולים הוסעו בעגלות. כל אחד נשא אתו חבילה, בעיקר מזון. הובטח לנו שנחזור לגיטו תוך כמה ימים.

הצעדה ארכה כשעתיים. השטח כולו היה מוקף שוטרים אוקראינים חמושים. כאשר ראינו את הבורות הטריים שנכרו בבית העלמין, הבנו את אשר נגזר עלינו, אך כל אחד חשב בלבו שהוא יצליח להתחמק. גם אנשי היודנראט עם כל בני משפחותיהם היו בצועדים.

החום היה ללא נשוא (אוגוסט). לא היה מסתור מהשמש הקופחת. והנה הגיע לשטח הגביטסקומיסר פריץ מיכאלס, שחיק עצמות, שחזר ממלאכת ההשמדה בגיטו לובישוב. הוא הופיע בליווי קבוצה גדולה של אנשי ס"ס והוחל בחלוקת "שיינים" לזכאים, היינו לעובדים חיוניים ובני משפחותיהם, אלא ש"שיינים" אלה ניתנו לגברים ונשים עד גיל 60 בלבד. החל מאבק ויללות אימה בשטח. ה"מאושרים" נכלאו בצריפים שהועדו בזמנו לשבויי מלחמה. הייתי בין ה"מאושרים". לא ידענו מאומה מהמתרחש בחוץ. תוך שעות נרצחו כל הנותרים, כ-2,400 נפשות, כל הילדים, מבוגרים וקשישים וגם רבים מבעלי כושר עבודה. הם נצטוו להתפשט, הוכו באכזריות, והובלו, בקבוצות של 50 לבית העלמין, שם נורו על פי הבורות ואף נקברו חיים. דם הקדושים והטהורים זרם עוד ימים מספר בשטח בית העלמין.

בעירם, לכשירחיב, ולהקים שם גלעד על קבר האחים בבכובה לזכר 18,000 הקדושים. צבי רזניק

"דרישת-שלום" מקוריץ

ועד ארגון קוריץ בישראל הצליח לאתר הקיץ בין התיירים היהודים מבריה"מ, שני תיירים בני עירם: משה לרנר ואייזיק בייצ'מן. והנה מה שמספר מר בייצ'מן:

מיד אחרי המלחמה עוד אפשר היה לבקר בקוריץ, אולם לאחר מכן הוכרו כל איזור העיר והסביבה כשטח סגור. דרושה הרבה מאוד "זכות אבות" בכדי לבקר שם.

קוריץ היהודית כיום חרבה לחלוטין ואינה קיימת עוד. חיים שם אוקראינים בלבד. ע"י בית-החרושת לסוכר בדרך לזוויהל הקימו בתים חדשים ויפים לאכרים ולפועלים. בתי הכנסת היהודיים — בחלקם נחרבו, בחלקם נהרסו וחלקם נהפכו לבתי קולנוע. בית העלמין היהודי לא קיים עוד. למצבות לא נשאר סימן וזכר. האכרים סחבו אותן לצרכיהם. מה שנשאר שם — זכר לחורבן, זה מעין המים הזכים הנובע במורד הגבעה שבבית הקברות — שהיה ואיננו עוד.

יוצאי קוריץ בישראל ובארה"ב קיבלו בזעזוע עמוק בשורת חורבן זו. נח ד.

חורבן קובל בשנית

השנה, בחודשי האביב והקיץ, הגיעו לישראל כ-2000 תיירים יהודים מבריה"מ. רובם לביקור-קרובים. ביניהם הגיע (ביולי) זוג תיירים הישר מקובל: המהנדס (= רכב) רומק שכטמן (אל אחיו מישה שכטמן בנתניה) ורעייתו סימה לבית בלושטיין, מקובל (ילידת 1953, שם). אביה נפטר בקובל לפני כ-13 שנה ונקבר בבית הקברות הנוצרי.

מפי דודתה, גב' רגינה קיגל, יוצאת לובומל, פרטיזנית לשעבר, גם היא בישראל, נודעו לנו הפרטים הבאים:

בית העלמין היהודי נהרס כליל ובשטחו נבנה בית קולנוע ומוסדות תרבות שונים; בית-הכנסת הגדול, שנשאר עומד על תלו בגמר המלחמה ואשר מעל כתליו הועתקו חריטות הנספים, נחרב עד היסוד. יהודי קובל כיום, 10 משפחות (כ-60 נפש), שברובם הגיעו מסביבות ז'יטומיר, קמין-קושירסק ועוד. לעתים מזומנות מתפללים היהודים בבתי פרטיים. בין המשפחות האלו ישנם גם נשואי-תערובת.

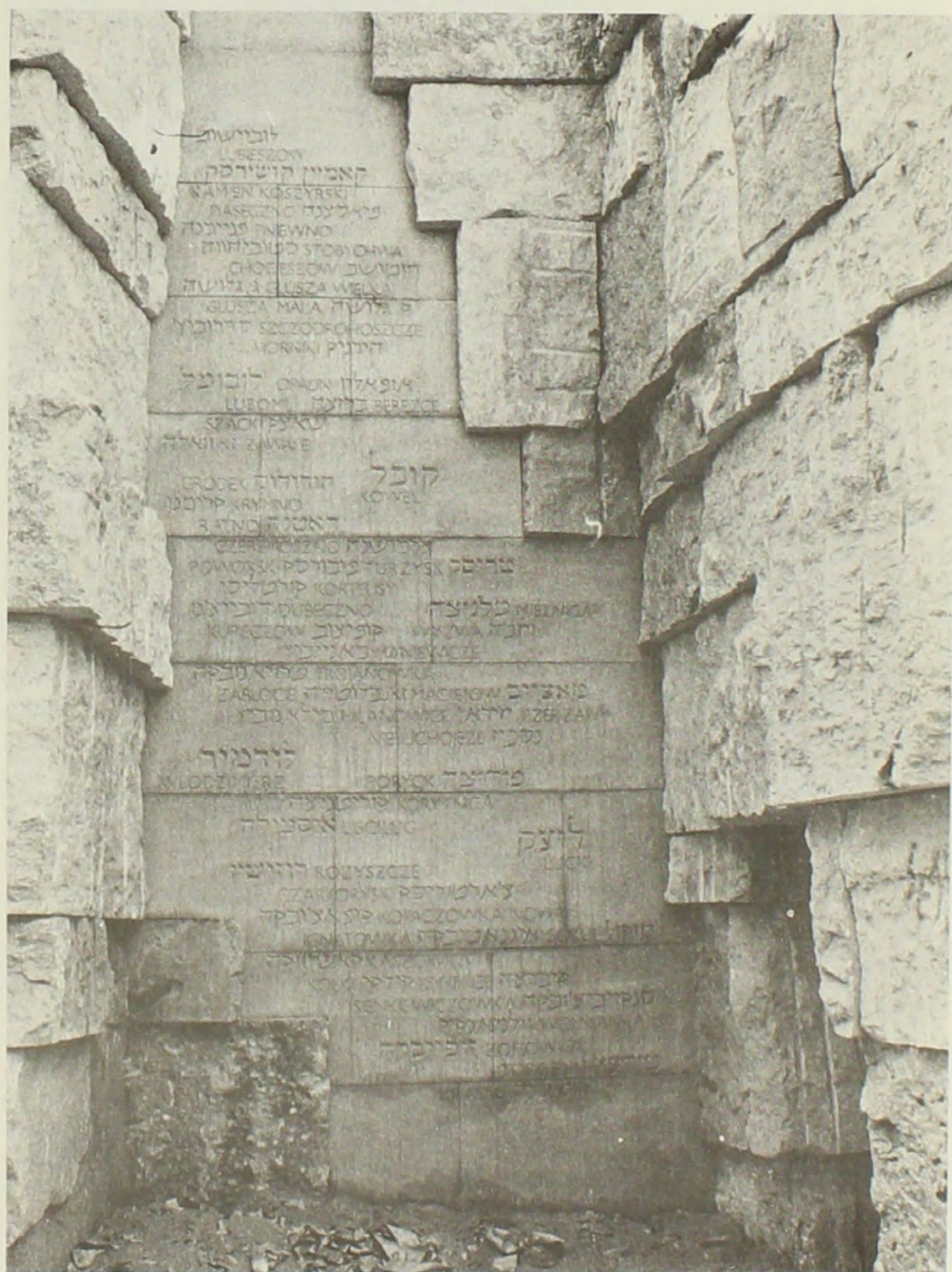
באזכרות שקיימנו לזכר קדושי קהילת קובל קיבל הקהל בכאב ובצער רב בשורות-איוב אלו על הריסת שני המקומות הקדושים, דווקא בימי הליברליזציה של משטר הנוכחי.

ארגון יוצאי קובל בישראל מקווה עוד לבקר

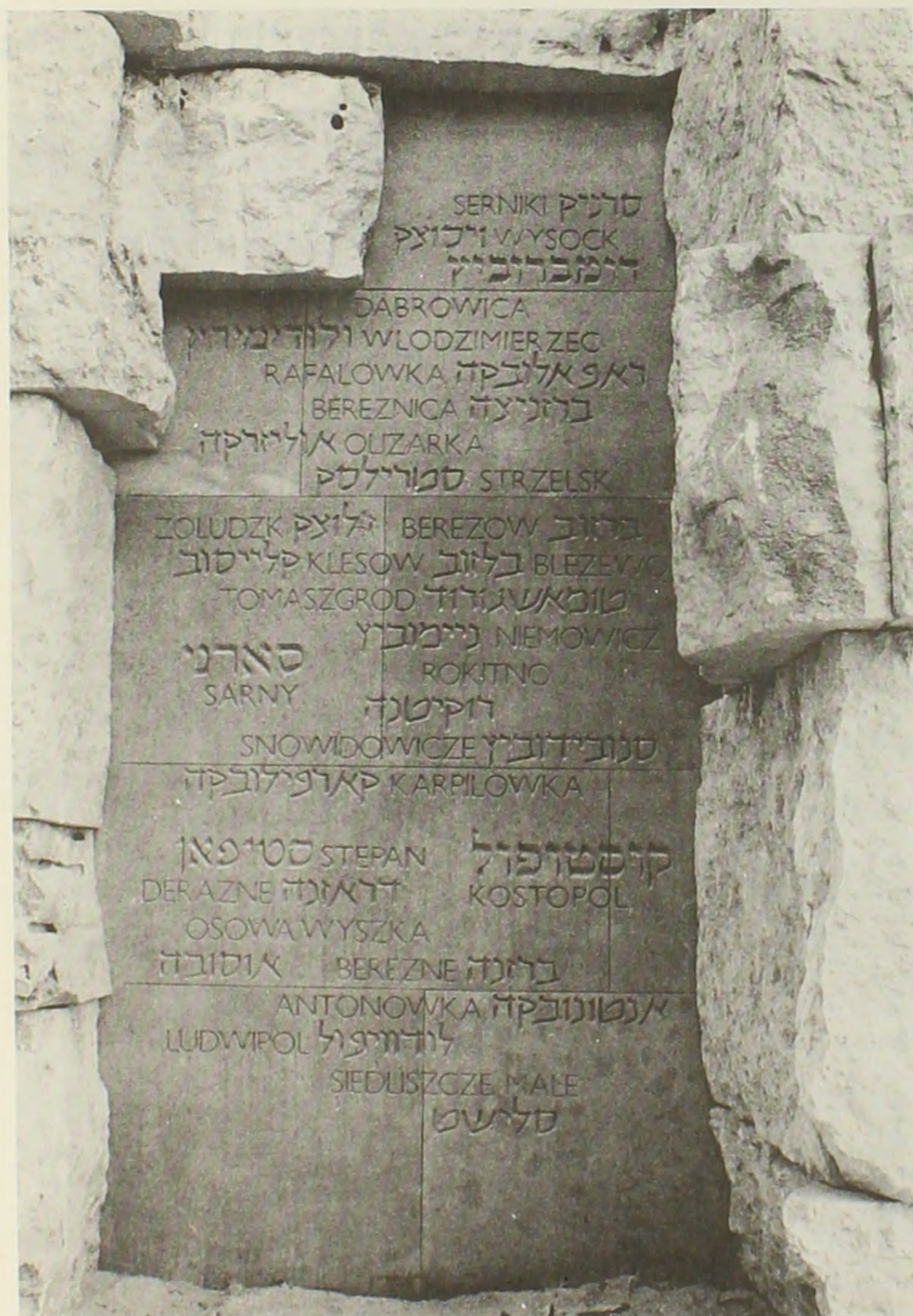

עליה לקבר אחים של יהודי קובל בבכובה לאחר השואה

ב"יד ושם", הר הזכרון, ירושלים

מימון הכותל (כ-25000\$) — ע"י הפדרציה של יהודי ווהלין בניו-יורק

תצלומים: צבי רייטר

פרטיזנים מעיירות ווהלין שטרם סופר עליהם:

הפרטיזן והלוחם מנחם סוסל

סנדר אמלבוים

הרובה היה להם נשק קר: גרזנים, סכינים, ועוד. הכפר דולגובולה היה ידוע ככפר של מרצחים ומשתפי פעולה עם הנאצים. הם הגיעו לשם בלילה ופנו הישר לביתו של סוזן, שהיה ידוע, כאמור, לשמצה. כיוונו אליו את הרובה אבל למרבה הצער הרובה לא ירה.

פחד השתלט בבית האיכר למראה הרובה, אבל גם הלוחמים נבהלו כשהרובה לא ירה. סוזן הצליח להימלט דרך החלון. היהודים מיהרו להסתלק מאוכזבים. השמועה פשטה שיהודים עם נשק מחפשים משתפי פעולה. זה עזר לנו מאוד. כי מתוך פחד החלו האוקראינים להושיט לנו עזרה. הם ידעו שמעתה יש יד נוקמת ופחדו להסגיר יהודים לגרמנים.

אחרי פעולה זו החלו מנחם ויהודים אחרים לחפש פרטיזנים שמוכנים לקבל לשורותיהם יהודים ואכן, מנחם הצליח להתקבל ליחידה מובחרת של פרטיזנים שהיתה מחבלת ברכבות שהובילו חיילים נאצים ותחמושת לחזית. מנחם היה פרטיזן מצטיין והשתתף בהרבה פעולות חבלה. נפל בקרב נגד הנאצים והוא רק בן 17.

מנחם סוסל בן יצחק ובריינדל מכפר לופיסיקה, ע"י ולודימרץ. משפחת סוסל הועברה לגיטו ולודימרץ יחד עם כל היהודים הכפריים שבסיסבה.

ביום הטבח, בעת הבריחה ההמונית, ברחו גם מנחם ואחיו הצעיר ליער. האח הצעיר נתפס ע"י אוקראינים והוסגר לידי הגרמנים.

מנחם נשאר יחידי מהמשפחה. ביער ע"י סופוצובסקה אוטה היה ריכוז של 100 יהודים בערך, שנמלטו מגיטאות: ולודימרץ, רפלוברקה והסביבה. שם פגשתי לראשונה את מנחם. התמקמנו שם, לרוב, בתוך בונקרים.

מרבית השטחים ביער היו בוציים ובשעת סכנה היינו בורחים ממקום למקום. מנחם היה נער פקח וחרוץ, ושאיפתו החזקה היתה לנקום בנאצים ובמשתפי פעולה, וכשקבוצת יהודים יצאה בשנת 1942 לחסל משתף פעולה אחד בשם סוזן מכפר דולגובולה, התנדב מנחם להיות מורה דרך.

הקבוצה התארגנה בפקודו של יידל מסופצוב, חייל לשעבר בצבא הפולני, היה לו רובה מיושן, קצוץ-קנה. בנסוי ביער הוא ירה מספר יריות וקלע למטרה. הקבוצה מנתה עשרה יהודים. מלבד

מעשי הגבורה של יעקב בר זלצמן

אריה ידושליבי

חדל לתכנן בריחה מהגיטו, על אף העובדה שבכך היה מסכן את כל בני משפחתו, באם ייתפס, ורק יומיים לפני חיסול הגיטו הוא נמלט והסתתר אצל אכר בסביבות מגורים לפני כפר שיוקאוויץ בו המשפחה היתה גרה. כמוהו היו עוד אחדים שהצליחו לברוח זמן מה לפני שעלה הכורח על הגיטו בולדימרץ. גם מיתר העירות שבסביבה ברחו אי-אלו יחידים, וכולם התחילו לנוע ולנווד בתוך היערות וחיו על קצת תפוחי-אדמה ופרוסות לחם שקיבלו מהאכרים. יעקב בר היה מוכר בסביבה, ותמיד הצליח להשיג מצרכי מזון ודברי לבוש, בשביל אלו שנמלטו בחוסר כול.

לא עבר הרבה זמן, והתחילו להתארגן הפלוגות

ברצוני להזכיר את אחד מטובי הבחורים, שהיה בגיטו ולודימרץ יחד אתנו, והצליח לברוח יומיים לפני חיסולו. הסתובב יחד אתנו ביערות, ואחר כך הצטרף לפלוגת פרטיזנים מהוללת, לחם והשתתף בהרבה פעולות נקם נגד הגרמנים ומצא את מותו ערב כניסת הצבא הסובייטי בחזרה למקומותינו, בתחילת שנת 1944.

יעקב-בר זלצמן, היה אחד הבנים מהמשפחה הענפה של שמואל ורוניה שגרו בכפר טיוקוביץ שעל נהר סטיר. במאי 1942 הועבר, יחד עם עוד מבני משפחתו, לוולדימרץ, וגרו שם בבית סבתם, באסיע שלום-לייבקעס.

הוא היה אז כבן 19. צעיר ערני ותוסס, ובתוך הגטו הוא הרגיש, כאילו ניצוד במלכודת, ולא

We left the woods when the Red Army arrived in our region. Our house in Manievich was burned down with the entire row of Jewish houses on our street. At the beginning of 1943, we had seen the flames of fire from the woods and were actually glad. We went to the nearby town of Rafalovka. We settled into the home of Simcha Brat, who had survived with his family, two daughters and a son; Michael and Zisel were also there with their four children, Itka, Rachel, Moshe, and Leah'la.

Once, late at night, when we were all sleeping closed up in the kitchen, we heard knocking on the door. We became very frightened. There had been many incidents of Banderovtzy murdering Jews who had returned from the woods. We were unable to identify the voice. Was it that of my husband, Velvel, who had been conscripted into the army? Kola, the partisan, who was with us at that time, moved cautiously with a weapon in his hand and opened the door. And there in the doorway stood a tall soldier on crutches. With difficulty, I saw that it was my brother-in-law, Avraham. The children at first were very frightened, but then became happy. I began to take care of him in order to rehabilitate him, physically and economically. His disability enabled him to move about freely on the roads and take "business" trips.

We arrived in Atlit in November 1945.¹⁰ We could breathe easily. We had finally, truly, come home. My family and I moved to Kibbutz Ramat HaChovesh. My daughter, Shoshana joined a youth group at Kibbutz Yagur in Israel.

להתקדם לעבר המחוזות שלנו. העיירות רוקיטנה, דומברוביצה, סרני, כבר נכבשו והפרטיונים החליטו לכבוש את העיר רובנה ולמסור אותה כמתנת הפרטיונים לצבא האדום. כאשר גייסו אותי יחד עם יתר הנשארם ביערות, במרץ 1944, הביאו את המגויסים לסרני במחנות הצבא בפולסקי. לא הרחק מהמחנה היה בית קברות של לוחמים פרטיונים, ושם על אחד הקברים מצאנו על שלט כתוב: "פה נטמן הפרטיון יעקב-בר זלצמן, שלחם נגד הכובש הגרמני. תהילת עולם לנופלים במערכה בעד המולדת הסובייטית". אכן, יעקב היה אחד הבחורים הנפלאים שלחם ומסר את נפשו על קידוש השם, בפירוש למען כבוד ישראל, כפי ששמענו לא פעם מפיו.

הפרטיוניות ביערות, ביניהם היתה יחידה אחת של פלוגה אוקראינית בשורות הבנדרווצים-הלאומנים שמנתה כ-100 איש והם עברו יחד עם נשקם לרשות הפרטיונים הסובייטים, שמה של היחידה הזאת היה "מות לפאשיזם".

יעקב-בר החליט להצטרף ליחידה הזאת שהיתה יחידה לוחמת מובחרת והשתתף בהרבה פעולות נקם וחבלה, נגד הגרמנים, ובחורף 1943 — כאשר הודק הקשר בין הצבא הרוסי לבין הפלוגות הפרטיוניות בקוויים שב־עורף הצבא הגרמני, היה הוא בין אלה מהפרטיונים, שיצאו להביא נשק שהרוסים היו מצניחים ביערות — לפי סיכומים מיוחדים — ולחלוקתם בין היחידות הלוחמות.

בפברואר 1944 החלו הצבאות הרוסיים

care of everyone, especially the orphan children, and demanded an equal share of the staples or clothing that the partisans, mainly the Jewish ones, brought for the camp's residents. I once heard her say to her partisan daughters: "Take care of the orphans. We, thank God, have a father who takes care of us."

I also remember the first "hot meal," (soup made out of flour) which she served us when we arrived at the woods, frightened and frozen from the cold.

I also remember the good deeds of Avraham Merin, the son of Yosef and Mindel. He was the only one from his family to survive, and he reached our group after walking through the local woods and marshes with Zecharya Viner for a long time. (They were both killed, as soldiers in the Red Army, close to the victory day).

One evening, as we sat frozen from the cold in a zimlaynka, he took off his jacket and covered my son with it. When I said to him, "Aren't you cold, too?" he replied, "It doesn't matter, these are small children and I'm able to tolerate it." Avraham excelled at preparing all kinds of medicines and ointments from plants. He actually saved my foot that had been completely swollen, with an ointment made out of pig fat and the sap of a pine tree. The ointment really worked wonders and helped many people who suffered from "tzerks," pus-filled infections that resulted from our declining sanitary conditions.

Leaving the Woods and the Soviet Homeland -- and Going Home!

In the winter of 1943, we got reinforcements for the camp. The Slovik family, headed by the Polish nobleman who had saved hundreds of Jews, was forced to leave its home, and came to our camp. First, Kapzik (Casimir), the son, arrived and then the entire Slovik family. It was thought that Slovik's deeds and actions had been followed for quite awhile, but he was mainly forced to move because of the Banderovtzy, who harassed the Polish settlers.⁸ We received them joyfully and with open arms. He and his family got along well with the Jews, who had only appreciation and gratitude for him. (After the war the family received an agricultural farm from the Polish government and lived near the otryad⁹ commander, Max, who rose to the rank of general and mayor.)

sheep. At dusk she brought all the food to me "It's a commandment to fast on Yom Kippur," she said. We observed all the holidays in a special way, and prayers were said by heart, as much as possible.

I remember a Jewish refugee, one of the refugees from Manievich, who got sick and died after he had received "treatment" from a peasant. The camp's Jews gave him a Jewish funeral and wrapped him in linen material for a shroud. Any piece of material like this was then a rare commodity. Several other Jews died, including Hershel Kuperberg and Kahat Finkel, who Max himself killed and then hid, as we didn't know for a long time that he had been murdered. His son, Avraham Finkel, searched a long time for him until he found him, shot.

Often we sat together at the campfire, telling stories about the past, and here and there would be a joke or a song in Yiddish, Polish, Ukrainian or Russian. The youths and the children would begin, and the adults sometimes joined them. I remember Avraham Gorodetzer, who would sing songs in Yiddish filled with humor and joking, but he always ended with a sad song; then a silence would take over and gradually everyone left for a night's rest.

Children in the Camp

(For Avraham Merin, in blessed memory)

In our camp there were more than twenty children, the youngest three years old. They included children orphaned of both a father and a mother. These children, although they had "matured" and behaved as adults in every way, were in need of some "family care," such as bathing, haircuts, and more. (Shimon Mirochnik, who was in the fighting unit, brought me scissors from an "operation" as I had asked.) We cut their hair, and washed their clothes, and gave them showers in a bathtub set up with a barrel from above, with the water warmed up on a boiler. We women helped one another, knitting gloves, socks, and scarves. Chava Puchtik, especially, excelled at this. But, sadly, there were those who evaded all types of work.

It is especially worthwhile to mention Zisla Brat, who had a strong position, because her two daughters, Ida and Rachel, were in the fighters' camp. She took

prepared young pig meat and smoked meat sausages that we gave out to the camp and to the partisans. We baked bread and made toast for them. For me civilian camp then was without any shortages.

The family camp's residents would go out to the fields of those peasants who were liquidated, according to a list by the partisans, and would harvest and gather the produce from their fields and gardens. The Jewish fighters would frequently come to the family camp, bringing with them clothing, food, and all kinds of goods that were important at that time. The young partisan men's attitude toward us, and especially toward the children, was warm and friendly. They, too, benefited in the camp from the homey atmosphere, which they needed so much. Here they changed sheets which we laundered for them and washed themselves in the bathtub that was set up in the zimlaynka.⁵ After a short time, the camp was spotted by Germans who discovered it from their planes. We left the place. German tanks began to attack the the camp, bomb it, but they didn't enter it. Upon our return we found the zimlaynka destroyed, but, amazingly, most of the cows survived, scattered about the woods and local villages.

During my entire stay in the woods, although I prepared dishes of sausages made out of pig meat, etc., I never tasted this meat. While I cooked I would tie a handkerchief around my mouth and had someone else taste the dish. I remember when we were moved from the woods to a fighters' camp, they cut up pieces of pig meat for everyone. Max found out that I didn't eat pig meat. He threatened that if he found a piece of pig meat in a dish he would kill me. The children got frightened and passed the piece of meat behind their backs when we were searched.

On Passover eve, 1943, we received flour from the partisans. We prepared dough and rolled it out with a bottle on a board and baked matzah on the campfire in a frying pan. The men davened by heart in a minyan.⁶ During the entire holiday we prepared dishes from potatoes and didn't eat chametz.⁷

On Yom Kippur eve we made candles out of wax, using linen thread as a wick, and in this way we commemorated the memory of the martyrs. Mostly everyone fasted. That same Yom Kippur I had given a jar of borsht and chopped meat to my twelve year old daughter, Zisel. She was then grazing the three hundred head of

With the passing of time, after many hardships and prolonged wanderings, during the rainy and snowy seasons, we were brought to the camp that was next to Max's fighting unit.

The Organization of the Family Camp

Max's family camp was separate from the fighting unit, about four kilometers from it. The guard duty and internal schedules were set up in accordance with the partisan commanders. Avraham Puchtik served as the camp's commander.⁴

I remember an incident from a time I was on guard duty with "rifles", with Yankeleh Guz, when a reconnaissance unit from the fighting units -- Kartuchin's, Naseikin's, and Max's -- started to approach our camp on horseback. When we heard that riders were approaching, we called to them to halt, and we asked them for identification. They were favorably impressed this manner of guard duty, and they mentioned us in their dispatches. Standing on guard duty was an obligation for all those who could use weapons, women, men, and youths over the age of twelve.

The first stage of our getting organized continued for four months, and we were sustained by pilfering from the fields and cellars of the Polish peasants. One day, partisans from Max's unit came by and told us that we had to move to the woods by the village. One peasant was supposed to give us shelter for awhile, until we reached the woods. But the peasant left us in the forester's house (it was winter) without food and frozen from the cold. Only after ten days did Itka and Rachel Brat arrive with two partisans who brought us bread and led us to the partisan camp. We did not know the camp's routine, and we began to "get organized," cooking potatoes, etc. And then Max appeared and started shouting: "All misery is on my head!" and ordered our removal from the camp.

They began to look for a suitable place for us, and they "settled us" on a piece of ground amidst swamp and marshes. We started digging bunkers. Water began streaming into them. We covered the walls with cowhide.

Gradually the camp became productive: a herd of cows and oxen grazed -- a source for meat and milk; we

ually there was quiet in the street. We heard until late at night only the drunken voices of the Ukrainian and Polish murderers who were celebrating their victory by drinking whiskey. Suddenly, we heard whispers, "Pesel, Pesel," and it was Faygeh Puchtik (Merin)³ who had been hiding inside a cask in the stable; she came with us up on the roof. Later we heard a little girl's cry and the cry of Itka Rozenfeld, who was led off by the police. They had been hiding but were discovered. Itka tried to calm her small daughter. "This is our fate," she said.

The next day at four A.M., at dawn, we climbed down from the roof and began to leave the town. We crawled across the railroad tracks and went into the woods. We hid among the bushes the entire day. In the evening, on the way to the house of Slovik, the Polish forester, we met a farmer from the village of Manievich who was amazed that we had been able to escape. He gave us a piece of bread, but we greatly feared that he'd hand us over to the police force.

Upon our arrival at Slovik's home, barking dogs confronted us and Slovik came out to meet us. He did not tell us that there were other Jews hiding at his place; only later did we see my brother Shmuel's daughter, D'vorah Sherman, who had managed to escape. And also, there were Chava and Hershel Kuperberg and their daughter, Raizel. They had been hiding in a farmer's attic. (The Germans searched there, stabbed around with their bayonets, and injured the girl.)

At sunset Slovik led us to a shed in the middle of the woods, where we would stay through the night. In the morning my brother-in-law, Dov, and another person arrived and took us to the woods.

At the place to which we were led, we met the Michal Brat family with their four children, the Shmaryahu Guz family with their two children, and the two sisters Dinah and D'vorah Zilbershtein. Slovik instructed us to remain in the place throughout the day. In the evening he brought us to another hiding place. When I wanted to know why he was transferring us from one place to another, he replied: "You must believe me, if I had not transferred you, you would have been caught. Because the police searched your hiding places." He allowed us to collect potatoes from his fields and warned us not to take any from other fields.

IN THE FAMILY CAMP

by Pesel Librant (Bronstein)

Long before the first "action,"¹ an attempt to organize and flee to the woods was made. Once, by chance, in Asher Halperin's house, in the restaurant downstairs, I ran into a group of men: Asher Halperin, Shmerel Paul, Avraham Slivka, my husband, Zev, and others. They did not allow me to be present at the meeting. I asked my husband for an explanation, and he told me that they were planning to escape together with the boys, without women. I told him the children and I wanted to accompany him. To my sorrow nothing came of this escape plan. Most were captured during the first action and the rest of the 370 Jews were shot in the "Horses' Graves."² A miracle happened to my husband -- he wasn't captured.

My husband, my son, and my brother worked in the sawmill next to the woods, and they began to plan an escape. On the last Friday before the liquidation of the ghetto, my husband and son parted from me and from my other three children. Bitter crying began. "Why us? Why do we have to die?" My husband hugged them and said, "Please don't cry, children. You are dear to me, and I will not abandon you." And, indeed, he went to the sawmill with my oldest son, Yaakov and returned home the same night. Meanwhile, there was a commotion on our street. Jews were being rounded up from every street. Representatives of the Judenrat also appeared and said, "This is the end for us all."

My husband began looking for separate hiding places for each one of the children. One could grab onto the huge tree in the yard, one could go underneath the stairway. I was against this and said that we had to hide together, and we started to go up on the roof. We lay stretched out, motionless, and all we heard was the forced gathering together amidst beating and cursing, of the Jews in the street.

The next day (on Shabbat) at dawn, I went down with my son Yaakov, who hadn't left me and I saw them assembling the Jews amidst shouts and threats; grad-

YALKUT WOLYN

Quarterly

Edited by Nathan Livneh

Secretary — Yehuda Merin

Givataim — New-York — Los-Angeles — Montreal

Published by the World Union of Wolynian Jews

Israel — USA — Canada